

GRAMSCI VE MODERNLEŞME: AFGANİSTAN ÖRNEĞİ

Rahima SHAHMARDANQUL

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2020

GRAMSCI VE MODERNLEŞME: AFGANİSTAN ÖRNEĞİ

Rahima Shahmardanqul

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2020

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Rahima SHAHMARDANQUL tarafından hazırlanan ‘Gramsci ve Modernleşme: Afganistan Örneği’ başlıklı bu çalışma 07/09/2020 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Doç. Dr. Ramazan Erdağ

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Ragıp Yılmaz

(Danışman)

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Emin Salihi

ONAY

.../.../2020

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Rahima Shahmardanqul

ÖZET

GRAMSCI VE MODERNLEŞME: AFGANİSTAN ÖRNEĞİ

SHAHMARDANQUL, Rahima

Yüksek Lisans–2020

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ragıp Yılmaz

Bu tez Afganistan kralı Amanullah Han'ın modernleşme siyasetini Antonio Gramsci'nin pasif devrim kuramını kullanarak incelemektedir. Pasif devrim kitlelerin katılımından yoksun, yukarıdan aşağı doğru gerçekleşen bir süreci tanımlamaktadır. Bu çalışmada yeniden örgütlenmekte olan toplumlar için tarihsel yolu pasif devrimin oluşturduğu tartışılmıştır. Bununla birlikte, pasif devrim örnekleri kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimi bağlamında anlaşılmalıdır. Bu nedenle Amanullah'ın modern Afgan ulusunu yaratmaktaki başarısız çabası farklı ölçeklerde analiz edilmiştir. Amanullah Han'ın reformları yerel düzeyde (Afganistan'daki kent–kır ayrımı), bölgesel düzeyde (Afganistan'ın bölgesel yapısı), ulusal düzeyde (güçlü bir ordunun, öncü bir partinin ve bir burjuva sınıfının yokluğu), kıtasal düzeyde (Afganistan'ın jeopolitik konumu) ve küresel düzeyde (Doğu'nun Batı karşısındaki durumu ve 1920'li yılların küresel güç dengesi) incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Afganistan, Amanullah Han, Antonio Gramsci, pasif devrim, modernleşme, eşitsiz ve bileşik gelişim.

ABSTRACT

GRAMSCI AND MODERNIZATION: THE AFGHANISTAN CASE

SHAHMARDANQUL, Rahima

Master's Degree–2020

Department of International Relations

Advisor: Asst. Prof. Dr. Ragıp Yılmaz

This thesis examines King Amanullah Khan's modernization policy by adopting Antonio Gramsci's theory of passive revolution. Passive revolution defines a top-down process which lacks participation of the masses. It is argued that passive revolution constitutes the historical path for societies reorganizing themselves. However, instances of passive revolutions should be understood within the context of uneven and combined development of capitalism. For this reason, Amanullah Khan's failed attempt to create modern Afghan nation is analyzed at different scales. Amanullah's reforms are examined at the local level (city-country division in Afghanistan), at the regional level (regional structure of Afghanistan), at the national level (lack of a strong army, a vanguard party, and a bourgeois class), at the continental level (Afghanistan's geopolitical position), and at the global level (the East *vis a vis* the West, global balance of power in 1920's).

Keywords: Afghanistan, King Amanullah, Antonio Gramsci, passive revolution, modernization, uneven and combined development.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
TABLolar LİSTESİ.....	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ	X
KISALTMALAR	XI
ÖNSÖZ	XII
GİRİŞ	1

1.BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Modernite ve Modernleşme Kuramı	6
1.2. Antonio Gramsci'nin Kavramsal Araçları	9
1.2.1. Entelektüeller	9
1.2.2. Antonio Gramsci'de Sivil Toplum ve Devlet Ayrımı	11
1.2.3. Karl Marx ve Antonio Gramsci'de Altyapı–Üstyapı İlişkileri	13
1.2.4. Mevzi ve Manevra Savaşları	14
1.2.5. Hegemonya ve Tarihsel Blok	15
1.2.6. Modern Prens Olarak Siyasi Parti	16
1.2.7. Gramsci ve Tarihselcilik	17
1.2.8. Pasif Devrim Kuramı	18
1.2.9. Gramsci ve Eşitsiz ve Bileşik Gelişim Yasası	20

İKİNCİ BÖLÜM: AMANULLAH HAN DÖNEMİ AFGANİSTAN

2.1. Amanullah Han Öncesi Afganistan.....	22
---	----

2. 2. Amanullah Han Dönemi Afganistan (1919-1929).....	28
2.3. Amanullah Han Dönemi Afganistan Dış Politikası	36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

PASİF DEVRİM KURAMI VE AFGAN MODERNLEŞMESİ

3.1. Amanullah Han'ın Pasif Devrimi	40
3.2. Amanullah Han ve Manevra Savaşı.....	47
SONUÇ	50
KAYNAKÇA:.....	53

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Karl Marx’a göre altyapı–üstyapı ilişkileri.....	13
Tablo 2: 1924 Anayasası ile ulus monarşinin meşruiyet kaynaklarından biri haline gelmiştir.	30
Tablo 3: Gramsci’de bazı uzaysal metaforlar	41
Tablo 4: Gramsci’de Doğu ve Batı’nın farkları	48
Tablo 5: Amanullah’ın modernleşme siyasetinin incelendiği düzeyler.....	50

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Ahmet Şah Durrani döneminde (1747-1772) Afganistan'ın sınırları	22
Şekil 2: Afganistan'ın etnik haritası.....	23
Şekil 3: Siraj al-Ahbar'ın 1911'deki ilk sayısı	25
Şekil 4: Amanullah ve eşi Kraliçe Süreyya Londra'da (1928)	34

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı Geçen Eser

Bkz. : Bakınız

Çev. : Çeviren

Der. : Derleyen

s. : Sayfa

ss. : Sayfa Sayısı

ÖNSÖZ

Afganistan 18. yüzyıldan itibaren siyasi bir varlık göstermesine ve önemli bir modernleşme geçmişine sahip olmasına rağmen bugün gerileyen bir ülke görünümündedir. Ülkemin içinde bulunduğu bu durum beni toplumların gelişim süreçlerinin benzeşen ve farklılaşan yönleri ile ilgilenmeye sevk etti. Bu nedenle tezde Afganistan’da Amanullah dönemi modernleşme siyasetini Gramscigil bir yaklaşımla ele aldım. Böylece Türkçe literatüre özgün bir katkıda bulunmaya çalıştım. Bu çalışma ile hem Batılı ülkelerin hem de Batılı olmayan ülkelerin yaşadıkları dönüşümleri inceleme fırsatı buldum. Modernleşme süreçlerini incelemek üzere uygun bir kuramsal çerçeve çizmeye çalıştım.

Beni Antonio Gramsci’nin düşünce dünyası ile tanıştıran bu çalışmanın ortaya çıkmasından ve Uluslararası Politik Ekonomik dersinin bana kattıklarından dolayı değerli tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ragıp YILMAZ’a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Değerli görüşlerinden dolayı Doç. Dr. Ramazan ERDAĞ ve Dr. Öğr. Üyesi Emin SALİHİ’ye teşekkür ederim. Uzakta olmalarına rağmen bana desteklerini, inançlarını ve güvenlerini eksik etmeyen anne, babam ve bütün ailemden teşekkür ederim. Yapıcı eleştirileri ve yönlendirmelerinden dolayı Birkan ERTÖY’a teşekkür ederim. Hem hayatıma girdiğinden hem de tezimin ilk aşamasından itibaren desteği ve sabrından dolayı Muhamet Gökhan KAYA’ya teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim.

GİRİŞ

1784'te kaleme aldığı denemesinde Aydınlanma'nın ne olduğu sorusunu cevaplamaya çalışan Immanuel Kant Aydınlanma'yı insanın kendi hatası ile düştüğü ergin olamama durumundan kurtulması olarak tanımlamıştır.¹ Bu ergin olamama durumu bir başkasının otoritesine başvurmaksızın aklını kullanmamaktan kaynaklanmaktadır. “*Sapere aude!*” yani “Bilme cesareti göster!” Aydınlanma'nın parolasıdır. Michel Foucault'nun da belirttiği gibi Kant Aydınlanma ile bir çıkış ya da çıkış yolunu nitelemektedir.² Burada Kant'ın bahsettiği ergin olamama durumundan çıkıştır. Kant'a göre Aydınlanma insanlığın hem bireysel hem de kolektif olarak katıldığı bir süreçtir.³ Böylece Aydınlanma istenç, otorite ve aklın kullanımı arasındaki ilişkilerin değişimidir. Gerçekten de Aydınlanma otorite ve kurumların sorgulanmasına neden olacak ve başlattığı kıvılcım büyüyerek önce Avrupa'nın sonra da dünyanın sosyal, kültürel ve politik dokusunu değiştirecektir. Fakat bunun öncesinde ticari ve teknik gelişmelerle birlikte Avrupa yeni bir sınıfın doğuşuna tanıklık edecek ve değişim bu yeni sınıfın önderliğinde gerçekleşecektir. Bu yeni sınıf elbette burjuva sınıfıdır.

Burjuva Aydınlanma ile ortaya çıkan düşünceleri sahiplenmiş ve bu düşünceler burjuva ile siyasi olarak somutlaşmıştır. Feodal yapıların çözüldüğü bu süreç 1789'da Fransız Devrimi ile doruğa varmıştır. Napolyon orduları ise gerek Fransız Devrimi ile somutlaşan düşünceleri Avrupa'ya yayarak gerekse Kutsal Roma–Germen İmparatorluğu gibi arkaik yapıları doğrudan yıkarak bu süreci hızlandırmıştır. 1815'te Napolyon Waterloo'da nihayet mağlup edilmiş ve Viyana Kongresi ile kurulan Metternich düzeni Avrupa'da statükonun korunmasını hedeflemiştir. Viyana Kongresi devletler arası güç dengesini uzun bir süre için sağlasa da 1830 ve 1848 devrimleri ile Avrupa'nın yeniden çalkalanmasını engelleyemeyecektir. Böylece Avrupa bir yanda burjuva–işçi ittifakından oluşan devrimcilerin diğer yanda ise aristokrasi ve müttefiklerinden oluşan karşı devrimcilerin mücadelesine tanık olacaktır.

¹ Immanuel Kant, “An Answer to the Question: What is Enlightenment?” *Practical Philosophy* içinde, der. Mary Gregor, New York: Cambridge University Press, 1999, s. 17.

² Michel Foucault, “What is Enlightenment?” *The Foucault Reader* içinde, der. Paul Rabinow, New York: Pantheon Books, 1984, s. 34.

³ A.g.e. s. 35.

Romantik ve milliyetçi nitelikteki 1830 devrimleri Fransa’da Viyana Kongresi ile iktidara gelen kral X. Charles’ın yerine Louis Philippe’i getirmiştir. Yine Viyana Kongresi ile kurulan Hollanda Birleşik Krallığı sona ererek Belçika bağımsızlığını kazanmıştır. İsviçre’de yeni bir anayasa hazırlanmıştır. Bununla birlikte devrimci gruplar Polonya’da Rus orduları ve İtalya’da ise Avusturya orduları tarafından ezilmiştir. Liberal karakterdeki 1848 devrimleri de hemen hemen bütün Avrupa ülkelerine yayılmış ve devrimler kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Fransa’da Louis Philippe’in anayasal monarşisi sona ererek III. Napolyon önderliğinde bir cumhuriyet kurulmuş ve bu cumhuriyet III. Napolyon’un 1852’de bir darbe ile kendini imparator ilan etmesine kadar ayakta kalmıştır. Alman ve İtalyan devletlerinde devrimciler bağımsız ve tek bir ulus olmak için toplanmışlardır. Avusturya’da da Avrupa’nın geri kalanında olduğu gibi devrim güçleri kanlı bir şekilde bastırılmış ancak bu Avusturya–Macaristan İmparatorluğu’nun kuruluşuna giden yolu açmıştır. Yine de 1830 ve 1848 devrimleri hedeflerine ulaşamamıştır. Devrimlerin başarıları sınırlı kalmıştır. Genel olarak devrimlerin ilk evrelerinde kurulan devrimci yönetimler hâkim güçler tarafından dağıtılmıştır.

1830 ve 1848 devrimleri somut politik sonuçlar doğuramasa da değişimin önünde durulamayacaktır. Antonio Gramsci’nin sorunsallarından biri de bu değişimin nasıl gerçekleştiğidir. Gramsci’nin de belirttiği gibi eşitlik ve özgürlük istekleri reformcu bir karakterde küçük dozlarla tatmin edilmeye çalışılarak 1830 ve 1848 deneyimlerinden kaçınılmaya çalışılmıştır.⁴ Böylece ulusal savaşların ve aydınlanmış monarşilerin yukarıdan müdahaleleri ile şekillenen bir süreç ortaya çıkmıştır.⁵ Bu süreçte Şansölye Otto Von Bismarck’ın demir yumruğu yönetiminde Prusya 1864’te Danimarka’yı, 1866’ta Avusturya’yı ve 1870’te Fransa’yı savaşlarla mağlup etmiştir. Böylece 1870’te Sardinya–Piyemonte devleti liderliğinde İtalyan ve 1871’de Prusya devleti liderliğinde Alman ulus devletleri kurulmuştur. Fransa’nın Prusya’ya yenilmesi ile III. Napolyon saltanatı da sona ermiş ancak onun ardından kurulan Paris komünü dağıtılmıştır. Benedetto Croce 1870 sonrası Avrupa tarihini “liberal çağ” olarak adlandırmaktadır.⁶ Croce’ye göre Avrupa artık ne mutlak

⁴ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, der. Quintin Hoare & Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers, 1971, s. 119.

⁵ Antonio Gramsci, *Prison Notebooks: Volume 2*, der. ve çev. Joseph Buttigieg, New York: Colombia University Press, 1996, s. 232.

⁶ Benedetto Croce, *History of Europe in the Nineteenth Century*, çev. Henry Furst, New York: Harcourt, Brace and Company, 1933, s. 266.

monarşilerin dönüşüne ne de yeni Sezarların ortaya çıkışına şahit olacaktır. Ancak Avrupa'da Viyana Kongresi ile kurulan güç dengesi Almanya ve İtalya'nın birleşmesi ile bozulmaya başlamış ve Birinci Dünya Savaşı patlak vermiş ve sonrasında Avrupa faşizmin yükselişine tanık olmuştur.

Dünya tarihinde bir diğer önemli gelişme ise Sanayi Devrimi ile birlikte yeni bir sınıfın daha yani proleteryanın doğmasıdır. Aydınlanma'nın mekanik felsefesi burjuva ideolojisini oluştururken diyalektik proleteryanın felsefesi olacaktır. Beklenen proletarya devrimi ise sanayileşmiş Avrupa ülkelerinde değil 1917'de Rusya'da gerçekleşecektir. Böylece Gramsci'nin diğer bir sorunsalı da yaşanan savaşlar ve krizlere rağmen Avrupa'da bir proleter devrimin neden gerçekleşmediği olacaktır. Sivil toplumu inceleyen Gramsci bunun cevabını hegemonya kavramında arayacaktır.

Bütün bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'na da yansımıştır. Rumeli'de milliyetçi isyanlarla karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti 1839'da Tanzimat Fermanı ve Kırım Savaşı sonrası 1856'da Islahat Fermanı ile gayrimüslim milletlere haklar tanıyarak Osmanlı kimliği altında birleştirilmeye çalışmıştır. 1876'da meşrutiyete geçilerek ilk demokrasi denemesi gerçekleşmiş ancak 1878'de Abdülhamid tarafından meclisin kapatılması ile son bulmuştur. Fakat Abdülhamid de değişimin önünde duramayacaktır. Fransız Devrimi'nin eşitlik, özgürlük, kardeşlik parolası İttihat ve Terakki Fırkası ile hürriyet, müsavat, uhuvvet olarak yeniden tekrarlanacak ve 1908 Devrimi ile meclis yeniden açılacaktır.

Türkiye'de II. Mahmud ile başlayan modernleşme süreci Türk Kurtuluş Savaşı sonrasında Mustafa Kemal Atatürk devrimleri ile devam etmiştir. İran'da Rıza Şah iktidarı önemli modernleşme adımları atacaktır. Afganistan'da ise Amanullah Han Rıza Şah gibi Atatürk'ü örnek alarak modern Afgan ulusunu kurmaya çalışacaktır. Bu amaçla Amanullah bürokrasiden kadın haklarına birçok alanda reformlar gerçekleştirmiştir. Fakat bu modernleşme adımlarının etkileri sınırlı kalmış ve kendine güçlü bir muhalefet oluşturmuştur. Böylece Amanullah iktidarı merkezî iktidarın zayıflaması ve Afganistan'ın bir anarşi ortamına sürüklenmesi ile son bulmuştur.

Bu çalışmanın amacı Gramscigil bir yaklaşımla Afganistan'da Amanullah dönemi modernleşme sürecini açıklamaktır. Çalışmanın iddiası ise Gramsci'nin pasif

devrim kuramının yukarıda kısaca özetlenen sürece ışık tutabileceğidir. Pasif devrim kitlelerin katılımından yoksun ve yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşen devrimsiz bir devrimdir. Pasif devrim yukarıda da görüldüğü gibi değişimin devlet eli ile reformcu bir karakterle gerçekleştiği süreçleri açıklamaktadır.

Kuramsal çerçeveye ayrılan bölümde ilk olarak modernite kavramı ve modernleşme kuramları tanıtılacaktır. Modernleşmenin yapısal-işlevselci, endojen ve ekzojen kuramlarına değinilecektir. Sonra ise Gramsci'nin sorunsalları ve kavramsal araçları ele alınacaktır. Gramsci'nin entelektüelleri, altyapı-üstyapı ilişkilerini, sivil toplum ve devleti nasıl ele aldığı incelenecek ve Gramsci'nin pasif devrim, hegemonya, tarihsel blok, modern prens, mevzi ve manevra savaşı kavramları tanıtılacaktır. Lev Troçki'nin eşitsiz ve bileşik gelişim kuramı da Gramsci'nin pasif devrim kuramı ile birlikte ele alınacaktır.

İkinci bölümde öncelikle Afganistan'ın sosyal, kültürel ve etnik yapısı ile Amanullah öncesi Afganistan'ın gelişimi genel hatları ile tanıtılacaktır. Genç Afganların ortaya çıkışı ve Mahmud Tarzi'nin Afgan modernleşmesindeki rolüne değinilecektir. Sonra ise Amanullah Han dönemi modernleşme siyaseti ele alınacaktır. Son olarak Amanullah Han dönemi dış politikası modernleşme sürecine etkileri bakımından incelenecektir.

Üçüncü bölümde ise Gramscigil bir yaklaşımla incelenecektir. Gramsci'nin pasif devrim kuramının da bir modernleşme kuramı olarak değerlendirileceği bu bölümde ilk olarak Gramsci'nin zamansallığının yanında uzaysallığı da vurgulanacaktır. Gramsci'nin sorunsallarını farklı ölçeklerde ele aldığı gibi Afganistan'da Amanullah dönemi modernleşme siyaseti de benzer şekilde ölçekler halinde incelenecektir. Böylece Amanullah Han dönemi modernleşme siyaseti yerel düzeyde, bölgesel düzeyde, ulusal düzeyde, kıtasal düzeyde ve küresel düzeyde incelenebilecektir. Afganistan dünyadan yalıtılmış bir şekilde ele alınmayarak Amanullah Han dönemi modernleşme siyaseti dünyada gerçekleşmiş pasif devrimler silsilesinin bir örneği olarak ele alınacaktır. Bu bağlamda Afganistan'ın jeopolitik konumunun ve dönemin uluslararası konjonktürünün Afganistan'ın gelişimini nasıl etkilediği incelenecektir. Afganistan'da kent-kır ayrımının ve bölgelere parçalanmış görünümünün bu süreci nasıl belirlediği tartışılacaktır. Afgan kırsalının kabilesel yapısının bu süreci nasıl etkilediği ele alınacaktır. Bununla birlikte modernleşmenin endojen ya da ekzojen bir süreç olduğu da pasif devrim kuramının bakış açısından

tespit edilecektir. Son olarak ise Gramsci'de Doğu–Batı ayrımı yeniden irdelenecektir. Bu ayrımın Afganistan için ne anlama geldiği tartışılacaktır.

1. KURAMSAL ÇERÇEVE

1. 1. Modernite ve Modernleşme Kuramı

Modern, modernleşme ve modernite kelimeleri sosyal bilimlerin temel kavramlarını oluşturmuşlardır. Modernite genel olarak Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi'nin ürünü olarak görülmektedir.¹ Genel yorumlanış şekli ile bir kopuş ve farklılaşmadır. Kavram geleneksel ve tarımsal geçmişten modern ve endüstriyel geleceğe doğru bir kopuşu ve Avrupa'yı dünyanın geri kalanından ayıran temel özelliği belirtmektedir. Eleştirel çalışmalarda ise modernite, sömürgecilik, kölelik ve emperyalizm ile ilişkilendirilmiştir 'Modern' kelimesi ise beşinci yüzyıldan itibaren antik ve eskinin zıttı olarak 'yeni' ve 'güncel' olanı tanımlamak için kullanılmıştır.² Habermas da modern kelimesinin Hristiyan şimdiden pagan geçmişi ayırmak için kullanıldığını belirtmektedir.³ Bu yönleri ile modern kelimesinin ilk kullanımından beri normatif bir anlamı da vardır.⁴ Ancak modern kelimesi bugünkü anlamını Aydınlanma ve Romantizm'e borçludur.⁵ Bugünkü şekli ile modernleşme sözcüğü Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da gerçekleşmiş olan içsel gelişmeleri, diğer ülkelerin bu ülkeleri yakalama çabasını ve modernleşmiş toplumların hâlâ devam etmekte olan evrimsel gelişim süreçlerini belirtmek için kullanılmaktadır. Reinhard Bendix modernleşme kuramının geleneksel ve moden ayrımı, toplumsal değişimin içsel nedenlerle gerçekleşmesi ve modernitenin geleneği ortadan kaldıracağı inancı olmak üzere üç varsayım üzerine kurulduğunu belirtmektedir.⁶

Modernleşme kuramının düşünsel varoluş şartları Rönesans ile hümanizmin doğuşu, Aydınlanma ile birlikte aklın evrenselliği ilkesinin gelişimi ve tarihsel düşüncenin döngücülükten doğrusal ilerlemeciliğe geçişi ile gerçekleşmiştir. Modernleşme teorisinin ilk nüveleri İskoç Aydınlanmasında görülmekle birlikte⁷ Auguste Comte, Herbert Spencer, Max Weber, Emile Durkheim, Ferdinand Tönnies, Charles Cooley ve Henry Maine gibi isimler modernleşme kuramının kavramsal

¹ Gurminder Bhambra, "Modernity: History of the Concept," der. James Wright, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* içinde, Oxford: Pergamon Press, 2015, s. 692.

² Paul Nolte, "Modernization and Modernity in History," der. James Wright, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* içinde, Oxford: Pergamon Press, 2015, s. 700.

³ Sergei Gavrov & Igor Klyukanov, "Modernization, Sociological Theories of," der. James Wright, *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* içinde, Oxford: Pergamon Press, 2015, s. 707.

⁴ Paul Nolte, "Modernization and Modernity in History," s. 700.

⁵ Sergei Gavrov & Igor Klyukanov, "Modernization, Sociological Theories of," s. 707.

⁶ Gurminder Bhambra, "Modernity: History of the Concept," s. 693.

⁷ Paul Nolte, "Modernization and Modernity in History," s. 700.

zeminini oluşturmışlardır.⁸ Böylece Aydınlanma'dan Marksizme modernleşmenin klasik teorileri ile 20. yüzyılın ortalarındaki modernleşme teorileri arasındaki köprü Emile Durkheim ve Max Weber gibi modern sosyolojinin kurucuları tarafından inşa edilmiştir.⁹ Bu dönemde Tönnies'in *Gemeinschaft* ve *Gesellschaft*, Maine'nin statü ve sözleşme, Durkheim'in mekanik toplum ve organik toplum ayrımları gibi ikilikler modern ve geleneksel olanı ayırmak için kullanılmıştır.¹⁰ Fakat sosyolojinin bu büyük isimleri Avrupa dışındaki toplumlarla ilgilenmemişler ve tipolojileri Batı ile sınırlı kalmıştır.¹¹ 20. yüzyılda ise Neil Smelser, Daniel Lerner, Walt W. Rostow, Talcott Parsons, Winston White, Everett Hagen, David Apter, Marion Levy, Peter Berger ve Samuel Eisenstadt gibi sosyologların çalışmaları ile modernleşme kuramı tanınırlık kazanmıştır.¹² Böylece modernleşme kuramları yapısal-işlevsilcilik, evrimci ve yayılcı olarak üç gruba ayrılabilir. şekilde belirmiştir.

Herbert Spencer gibi evrimci sosyologlar ise modernleşmenin endojen nedenlerine odaklanmış ve bu sürecin evrensel bir olgu olduğunu düşünmüşlerdir.¹³ 19. yüzyıldaki evrimci yaklaşımın diğer önemli örneklerini ise Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Karl Marx ve Friedrich Engels oluşturmuştur. Batı toplumunun tarih içindeki evrimini tarihsel materyalizm ile açıklayan Marx ve Engels bu uzun dönemli sürecin mekanizmalarını da üretim güçlerinin ve sınıflararası ilişkilerin değişimi olarak belirlemişlerdir.¹⁴

Friedrich Ratzel, Leo Frobenius ve Fritz Graebner gibi isimler ise modernleşme sürecinin ekzojen olarak geliştiğini söylemişlerdir.¹⁵ Bu ekole göre modernleşme aşağıdan yukarıya doğru gerçekleşen spontane bir evrimin sonucu değil entelektüel ve politik elit tarafından yukarıdan kontrol edilen bir süreçtir. Toplumlar arası etkileşimlerin büyük rol oynadığı modernleşme yabancı normların, değerlerin ve kurumların transfer sürecidir. Kimi ülkeler Rusya, Osmanlı İmparatorluğu ya da Japonya gibi askeri amaçlarla ya da II. Alexander Rusya'sındaki gibi liberal amaçlarla modernleşirken kimi ülkeler de Hindistan ya da İkinci Dünya

⁸ Sergei Gavrov & Igor Klyukanov, "Modernization, Sociological Theories of," s. 708.

⁹ Paul Nolte, "Modernization and Modernity in History," s. 701.

¹⁰ Shmuel Eisenstadt, "Studies of Modernization and Sociological Theory", *History and Theory*, Cilt 13, Sayı:3, 1974, s. 226.

¹¹ Fahrettin Altun, *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2017, s. 93.

¹² Sergei Gavrov & Igor Klyukanov, "Modernization, Sociological Theories of," s. 708.

¹³ A.g.e. s. 709.

¹⁴ Paul Nolte, "Modernization and Modernity in History," s. 701.

¹⁵ Sergei Gavrov & Igor Klyukanov, "Modernization, Sociological Theories of," s. 709.

Savaşı sonrası Almanya ve Japonya gibi başka ülkelerin denetimi altında zor kullanımı ile modernleşme sürecine girmişlerdir.

1945 sonrası modernleşme kuramı toplumu bir sistem olarak inceleyen yapısal-işlevselci kuramın sosyolojide baskın olduğu ve 20. yüzyılın bir Amerikan yüzyılı olduğuna inanılan bir dönemde gelişmiştir.¹⁶ Amerikan modernleşme kuramı daha çok geleneksel toplumdan endüstriyel kapitalizm ve demokrasiye geçiş ile ilgilenmiştir. Bu dönemde Talcott Parsons işlevselci varsayımları Weberyen rasyonalizasyon ve evrimsel değişim kavramları ile birleştirmeye çalışmıştır. Amerika'yı Avrupa'dan ayıran Parsons, Amerika Birleşik Devletlerini dünyanın geri kalanı için bir model ülke olarak görmüştür.¹⁷

Klasik modernleşme kuramı 1960'ların sonundan itibaren eleştirilere maruz kalmış¹⁸ yapısal-işlevselci açıklamaların popülerliğini kaybetmesi ile de etkisini kaybetmiştir.¹⁹ Robert Bellah, Barrington Moore, Reinhard Bendix ve Cyril Black gibi sosyologların eleştirileri modernleşme kuramına darbe vurmuştur.²⁰ Bununla birlikte Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile Francis Fukuyama'nın tarihin sonu tezinde görüldüğü üzere toplumlar arası farklılıkların eriyeceğine dair inançla birlikte yeniden canlanmıştır.²¹ Modernite kavramı da Anthony Giddens, Ulrich Beck, Jürgen Habermas gibi sosyolojinin önemli isimlerinin dikkatini çekmiştir.²²

Modernleşme yazınındaki bir diğer önemli gelişme de 1960'lardan itibaren sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmaya başlaması ile birden fazla modernite olduğu üzerine tartışmaların başlamasıdır.²³ Eistenstadt gibi birden fazla modernitenin var olduğunu düşünen sosyologlar Avrupa merkeziliğe ve tek bir modernite olduğu fikrine karşı çıkmışlardır. Ancak tek bir modernite olduğu düşüncesi Avrupa-merkezci olduğu için eleştirilse de alternatif moderniteler üzerine incelemeler yapabilmek için Avrupa'yı referans noktası olarak almak zorundadırlar. Bunu takip eden dönemde birden fazla modernite olduğu savından başka

¹⁶ Paul Nolte, "Modernization and Modernity in History," s. 701.

¹⁷ Fahrettin Altun, *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2017, s. 97.

¹⁸ Paul Nolte, "Modernization and Modernity in History," s. 700.

¹⁹ Gurminder Bhambra, "Modernity: History of the Concept," s. 693.

²⁰ Fahrettin Altun, *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2017, s. 156.

²¹ Gurminder Bhambra, "Modernity: History of the Concept," s. 693.

²² Bkz: Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, California: Stanford University Press, 1990; Jürgen Habermas, *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1990; Ulrich Beck, Anthony Giddens, & Scott Lash, *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press, 1994.

²³ Gurminder Bhambra, "Modernity: History of the Concept," s. 693.

modernitenin anlamında da bir değişim yaşanmıştır. Sosyal bilimlerdeki kültürel dönüş ile birlikte modernitenin de anlamı ekonomiden kültüre kaymıştır.²⁴ Bunun sonucu olarak da 1950 ve 1970 arası dönemin aksine bugün modernite kavramı sanayi devrimi ile doğan ekonomik moderniteye karşılık gelmemektedir. Bugün modernite belirli tutum ve davranışlar kültürel ifade şekillerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Ancak modernitenin bir kültür olarak ele alınması yeni değildir. Nolte, Charles Baudelaire gibi 19. yüzyıl düşünürleri ile birlikte Antonio Gramsci, Theodor Adorno ve Jürgen Habermas gibi neo-Marksistler tarafından modernitenin kültür üzerinden zaten okunmuş olduğunu söylemektedir.

Antonio Gramsci modernite kavramı için açık bir tanım da bulunmasa da toplumların moderniteye nasıl ulaştıkları ile yakından ilgilenmiştir. Bununla birlikte Gramsci'nin düşünce dünyası doğal olarak döneminin gelişmeleri tarafından şekillenmiştir. Avrupa'da beklenenin aksine Marksist bir devrimin gerçekleşmemesi ve yaşanan savaşlar ve krizlere rağmen kapitalizmin yıkılmaması Gramsci'nin diğer araştırma sorularını oluşturmuştur. Bu çalışmanın iddiası ise Gramsci'nin 19. ve 20. yüzyıl üzerine analizlerinin modernite ve modernleşmeyi anlayabilmemiz için bize eşsiz bir kavramsal çerçeve sunduğudur.

1.2. Antonio Gramsci'nin Kavramsal Araçları

1.2.1. Entelektüeller

Entelektüeller ve toplumdaki işlevleri Gramsci'nin kavramsal araçları arasından önemli bir yerde durmaktadır. Gramsci'ye göre tüm insanlar entelektüeldir ancak tüm insanlar entelektüellerin işlevini görmemektedir.²⁵ Gramsci için herkes zekasını öyle ya da böyle kullanmaktadır. Kendi deyişi ile homo faber homo sapiens'ten ayrılamaz. Bu nedenle entelektüelden söz edilebilirken entelektüel olmayandan söz edilemez. Ancak herkesin yumurta kırabilip ya da bir söküğü dikebilmesi onları birer aşçı ya da terzi yapmadığı gibi aklını kullanan herkesin bir entelektüelin işlevini gördüğü söylenemez. Entelektüeller üstyapıda işlev görmekte ve varolan düzeni meşrulaştırmaktadırlar. Böylece entelektüeller iki üstyapısal düzeyin sivil toplum ve devletin elemanlarını oluşturmaktadırlar.²⁶ Bu nedenle Gramsci'ye göre her hâkim sınıf kendi entelektüellerini yaratmıştır. Bu durumun

²⁴ Paul Nolte, "Modernization and Modernity in History," s. 703.

²⁵ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, der. Quintin Hoare & Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers, 1971, s. 9.

²⁶ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s.12.

doğurduğu zorunluluk ise proletarya da hegemonya mücadelesinde kendi organik entelektüellerini yaratmasıdır.²⁷

Gramsci için organik ve geleneksel olmak üzere iki çeşit entelektüel bulunmaktadır. Geleneksel entelektüeller kendilerini sınıflarüstü görmekte, toplumdan bağımsız bir sosyal grup olarak düşünmektedirler. Schwarzmantel Gramsci'nin döneminin geleneksel aydınlarının modern siyasetin koşullarında herhangi yapıcı bir rol üstlenemediğini düşündüğünü belirtmektedir.²⁸ Benzer bir şekilde, burjuva sınıfının organik entelektüelleri de kitlelere ulaşmakta başarısız olmuştur. Bu da işçi sınıfının organik entelektüellerinin bu rolü üstlenmesini gerektirmektedir. Ancak Jones'un da belirttiği gibi Gramsci'nin entelektüeller üzerine analizi yalnızca bir devrimci eylem teorisi değildir, aynı zamanda hâkim grupların otoritelerini nasıl kurduğunun da teorisidir.²⁹ Schwarzmantel, Gramsci'nin işçi sınıfının bu rolü nasıl alacağına cevap verebilmek için Avrupa burjuvazisinin kendi entelektüellerini nasıl yarattığını incelediğine dikkat çekmektedir.³⁰ Schwarzmantel'in belirttiği gibi Gramsci, burjuvayı hegemoni için hazırlayan 1789 öncesi Fransız entelektüelleri ile Almanya ve İngiltere'deki toprak sahibi entelektüelleri kıyaslamaktadır.³¹ İngiltere'de toprak sahipleri ekonomik üstünlüklerini kaybetmiş ve burjuvanın entelektüelleri olmuşlardır.³² Almanya'da aristokrasinin durumu İngiltere'dekine göre daha kuvvetlidir.³³ İtalya'da ise entelektüeller organikleşmemiş ve toplumdan kopuk kalmışlardır. Gramsci'ye göre bunun nedeni Roma-Papalık mirası ve İtalya'ya hakim olan kozmopolit kültürdür.³⁴ Rusya'da ise Gramsci'ye göre Bolşevik entelektüellerin İtalyan entelektüellerin zıttı olduğu söylenebilir.³⁵ Bolşevikler İtalyan entelektüellerin aksine Batı'nın deneyimlerini kendi ulusal karakterlerini kaybetmeden özümsemişlerdir.³⁶

²⁷ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, Londra: Routledge, 2015, s. 75.

²⁸ A.g.e. s. 76.

²⁹ Steven Jones, *Antonio Gramsci*, Londra: Routledge, 2006.

³⁰ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 78.

³¹ A.g.e. s. 79.

³² Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 18.

³³ A.g.e. s. 19.

³⁴ A.g.e. s. 17.

³⁵ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 81.

³⁶ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 20.

1.2.2. Antonio Gramsci'de Sivil Toplum ve Devlet Ayrımı

Sivil toplum kavramı Gramsci'nin kuramsal çerçevesinde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Fontana'nın belirttiği gibi Gramsci'nin *direzione-dominio*, rıza-zor, ikna-zorlama, etik politik-ekonomik korporatif ve eğitmen olarak devlet-gece bekçisi devlet ikilikleri sivil toplum bağlamında somut birer anlam kazanmaktadır.³⁷ Bununla birlikte Gramsci'nin sivil toplum kavramını kullanış şekli kavramın tarihsel gelişimi içerisinde anlaşılmalıdır. Sivil toplum kavramının tarihte iki temel kullanım şekli olmuştur.³⁸ İlkinde sivil toplum toplumdan farklılaşmamış bir devleti de içeren politik toplumu (*societas civilis* ya da *koinonia politike*) tanımlamaktadır. Adam Ferguson ve Adam Smith gibi isimlerle görülen ikinci kullanımında ise sivil toplum kendi kendini yöneten ve düzenleyen bir varlıktır. Ancak Antonio Gramsci'nin sivil toplum kavramsallaştırmasında Georg Wilhelm Friedrich Hegel ve Karl Marx etkili olmuştur. Hegel sivil toplumu (*bürgerliche Gesellschaft*) bir ihtiyaçlar sistemi olarak görmüş ve devletten ayırmıştır.³⁹ Fakat Bobbio'nun belirttiği gibi doğal hukuk geleneğinde *societas civilis* Marksist-Hegelyen gelenekte olduğu gibi devlet öncesi toplumu tanımlamamaktadır; *societas civilis* politik toplumun yani devletin eş anlamlısıdır.⁴⁰ Yine doğal hukuk geleneğinde Marksist-Hegelyen gelenekte olduğu gibi sivil toplum-devlet değil, doğa-medeniyet antitez oluşturmaktadırlar.⁴¹ Benzer bir şekilde Hegel'in sivil toplumu John Locke ve fizyokratların özgürleştirilmesi gereken doğa durumu ya da doğal toplumundan farklı olarak doğal düzenin hakimiyetini değil devlet tarafından düzenlenmesi gereken sefaletin ve yozlaşmanın hakimiyetini belirtmektedir.⁴² Hegel için ahlaki birlik insanların ekonomik amaçlarla bir araya geldiği sivil toplumda değil ancak devletle sağlanabilmektedir. Sivil toplumu aile ve devlet arasına yerleştiren Hegel'e göre sivil toplum aileden yukarıda devletten aşağıda bireylerin geçmesi gereken bir evreyi oluşturmaktadır. Marx'a göre ise sivil toplumun anatomisi ekonomi politikte bulunmakta modern toplum yapısı

³⁷ Benedetto Fontana, "Liberty and Domination: Civil Society in Gramsci," Cilt: 33, Sayı: 2, *Boundary 2*, 2006, s. 53.

³⁸ Huricihan İslamoğlu, "Civil Society, History and Concept of," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* içinde, der. James Wright, Oxford: Pergamon Press, 2015, s. 707.

³⁹ Ansgar Klein, "Civil Society Theory: Hegel," *International Encyclopedia of Civil Society* içinde, der. Helmut K. Anheier, Stefan Toepler, New York: Springer-Verlag, 2010, s. 417.

⁴⁰ Norberto Bobbio, "Gramsci and the Conception of Civil Society," *Gramsci and Marxist Theory* içinde, der. Chantal Mouffe, Londra: Routledge, 1979, s. 26.

⁴¹ A.g.e. s. 27.

⁴² Norberto Bobbio, "Gramsci and the Conception of Civil Society," s. 28.

devletin temelini oluşturmakta ve devletin rolü ise sınıflı yapıyı korumaktır.⁴³ Marx için tarihin gerçek evi sivil toplumdur. Bu simbiyotik ilişkide devlet bağımlı olan, sivil toplum ise belirleyici elementtir. Sivil toplum bireylerin tüm materyal ilişkilerini içermektedir. Sivil toplum tüm ticari ve endüstriyel yaşamı içermekte ve devlet ve milleti aşmaktadır. Bununla birlikte Marx tarihin gerçek evini sivil toplumda görürken tarihin motorunu da sınıf mücadelesi olarak görmüştür. Marx'a göre sınıfsız bir toplumda devlete bir ihtiyaç kalmayacağı için devlet ortadan kalkacaktır.

Gramsci'nin devleti ise genişletilmiş bir devlettir. Devlet yalnızca zor kullanan bir güç değil rıza sağlayan bir kaynaktır. Doğal olarak devlet rıza sağlayan kurum ve örgütleri de içermektedir.⁴⁴ Bu nedenle Gramsci devleti politik toplum ve sivil toplumun toplamı olarak görmektedir.⁴⁵ Sivil toplum hegemoninin politik toplum ise doğrudan hâkimiyetin alanıdır.⁴⁶ Böylece devlet hegemoni artı diktatörlüktür.⁴⁷ Ona göre politik toplumla sivil toplum arasındaki tek fark metodolojiktir.⁴⁸ Politik toplum ile sivil toplum gerçekte ayrılmaz bir bütündür. Fakat Gramsci'ye göre sivil toplum politik toplumu emdiğinde devlet ortadan kalkacak ve düzenlenmiş topluma geçilecektir.⁴⁹

Gramsci'nin devlet ve sivil toplum kavramlarını kullanım şekli ile diğer bir önemli nokta Gramsci'nin Doğu-Batı karşılaştırmasıdır. Gramsci'ye göre Doğu'da devlet herşeydir, sivil toplum ilkel ve peltensidir.⁵⁰ Batı'da ise devlet ile sivil toplum arasında uygun bir ilişki bulunmakta ve devlet sallandığında sivil toplum sağlamlığı ile kendini göstermektedir. Ona göre devlet arkasında müstahkem mevki ve istihkam sistemleri bulunan yalnızca bir dış hendektir. Sivil toplum Batı'da güç mücadelelerine ev sahipliği yaparken Doğu'da bütün siyaset devlet tarafından yutulmuştur.⁵¹ Bu nedenle Rusya'da devrimci güçlerin devleti ele geçirmesi yeterli olmuştur. Bu yüzden yaşanan kriz ve savaşlara rağmen Avrupa demokrasilerinde

⁴³ Karl Marx, "Preface to A Contribution to the Critique of Political Economy," *Early Writings* içinde, çev. Rodney Livingstone ve Gregor Benton, Harmondsworth: Penguin, 1973, s. 425.

⁴⁴ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 191.

⁴⁵ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 263.

⁴⁶ A.g.e. s. 6.

⁴⁷ A.g.e. s. 239.

⁴⁸ A.g.e. s. 160.

⁴⁹ A.g.e. s. 263.

⁵⁰ A.g.e. s. 238.

⁵¹ Benedetto Fontana, "Political Space and Hegemonic Power in Gramsci," *Journal of Power*, Cilt:3, Sayı: 3, 2010, s. 347.

kapitalist düzen sona ermemiştir. Öyleyse Gramsci'ye göre devrimci strateji Avrupa demokrasilerinde manevra savaşını değil bir mevzi savaşını takip etmelidir.

1.2.3. Karl Marx ve Antonio Gramsci'de Altyapı-Üstyapı İlişkileri

Antonio Gramsci'de altyapı ve üstyapı ilişkileri Hegel ve Marx ile yapılacak bir karşılaştırma ile anlaşılmalıdır. Sivil toplumu aile ve devlet arasına yerleştiren Hegel'e göre sivil toplum bireylerin geçmesi gereken bir evredir. Ancak Hegel için ahlaki birlik insanların ekonomik amaçlarla bir araya geldiği sivil toplumda değil ancak devletle sağlanabilmektedir. Devleti vatandaşlarının evrensel çıkarlarını sağlayabilecek yegâne güç olarak tanımlayan Hegel devlet memurlarını da evrensel bir sınıf olarak görmüştür. Hegel'in sivil toplumu, Locke ve fizyokratların özgürleştirilmesi gereken doğa durumu ya da doğal toplumundan farklı olarak doğal düzenin hâkimiyetini değil devlet tarafından düzenlenmesi gereken sefaletin ve yozlaşmanın hâkimiyetini belirtmektedir.⁵² Önceki bölümde de bahsedildiği üzere Marx'a göre ise sivil toplumun anatomisi ekonomi politikte bulunmakta ve modern toplum yapısı devletin temelini oluşturmaktadır ve devletin rolü ise sınıfsal yapıyı korumaktır.⁵³ Marx'ta tarihin gerçek evi sivil toplumdur. Devlet bağımlı olan sivil toplum ise belirleyici elementtir. Sivil toplum bireylerin tüm materyal ilişkilerini içermektedir. Sivil toplum tüm ticari ve endüstriyel yaşamı içermekte ve devlet ve milleti aşmaktadır. Böylece Hegel'in söylediğinin tersine devlet, evrensel değil partikülerdir, etik-devlet değil zor kullanan bir güçtür.⁵⁴

Tablo 1: Karl Marx'a göre altyapı-üstyapı ilişkileri

⁵² Norberto Bobbio, "Gramsci and the Conception of Civil Society," s. 28.

⁵³ Karl Marx, "Preface to A Contribution to the Critique of Political Economy," s. 425.

⁵⁴ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 200.

Marx'a göre altyapı üstyapıyı belirlerken üstyapı altyapının devamını sağlamaktadır. Altyapıyı materyal ilişkiler oluştururken üstyapıyı düşünsel öğeler oluşturmaktadır. Bobbio'ya göre Marx sivil toplumu altyapıya yerleştirirken Gramsci sivil toplumu üst yapıya yerleştirmektedir.⁵⁵ Böylece Gramsci için sivil toplum tüm materyal ilişkileri değil tüm ideolojik-kültürel ilişkileri kapsamaktadır, tüm ticari ve endüstriyel yaşamı değil tüm spiritüel ve entelektüel yaşamı kapsamaktadır.⁵⁶ Bobbio'ya göre hem Marx'ın hem de Gramsci'nin üzerine durdukları artık devlet değildir. İkisi de Hegel'in kavramsallaştırmasını ters yüz etmişlerdir. Ancak Marx'ın tersine çevirmesi üstyapısal ve koşullanmış bir andan (*moment*) yapısal ve koşullayan bir ana geçişken Gramsci'nin ters yüzü üstyapı içerisinde gerçekleşmektedir. Böylece Gramsci Marksist gelenek içerisinde çift ters yüz yapmaktadır. İlki ideolojik yapıların ekonomik yapıya üstünlüğü iken ikincisi sivil toplumun politik topluma üstünlüğüdür.⁵⁷

1.2.4. Mevzi ve Manevra Savaşları

Antonio Gramsci Rusya'daki Bolşevik Devrimi'ni incelemiş ve Avrupa'daki süreçlerle karşılaştırmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nı gören Gramsci dönemin askeri kavramlardan sık sık faydalanmıştır. Siper muharebesinde düşmana doğrudan siper hücumunu betimleyen manevra savaşını Rusya'daki devrimi açıklamak için kullanmıştır. Gramsci'ye göre Doğu'da sivil toplum peltemi ve incedir.⁵⁸ Böyle bir toplumda devlet her şeydir. Devleti koruyacak olgunlaşmış bir sivil toplumun olmadığı toplumlarda manevra savaşının başarıya ulaşması da daha olasıdır. Bu yüzden Bolşeviklerin silah gücü ile devlet aygıtını ele geçirmesi yeterli olmuştur. Ancak Gramsci'ye göre gelişmiş Avrupa demokrasilerinde bu strateji başarısız olmaya mahkûmdur. Gramsci, sahadaki düşman ordusunun arkasındaki örgütsel ve endüstriyel sistemi dikkate almadan düşman siperlerine karşı yapılacak saldırının başarısız olacağını altını çizmektedir.⁵⁹ Gramsci'nin bu notları devrimci hareketlerin savaş sonrası Avrupa'da başarısız olduğu ve faşizmin İtalya'da zafer kazandığı bir dönemde yazdığı unutulmamalıdır.⁶⁰ Bu nedenle Gramsci kendi politika kuramına Rosa Luxemburg ve Lev Troçki'nin temsilcileri olarak gördüğü

⁵⁵ Norberto Bobbio, "Gramsci and the Conception of Civil Society," s. 30.

⁵⁶ A.g.e. s. 31.

⁵⁷ Norberto Bobbio, "Gramsci and the Conception of Civil Society," s. 31.

⁵⁸ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 238.

⁵⁹ A.g.e. s. 234.

⁶⁰ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 205.

manevra savaşının bir eleştirisi ile başlamaktadır.⁶¹ Gramsci, Luxemburg'un görüşlerini ekonomik determinizmin demirden bir biçimi ve ekonomik krizin varolan düzeni altüst edeceği mucizevi bir anı bekleyen tarihsel mistisizm olarak tanımlamıştır.⁶² Gramsci'ye göre bu görüş çok fazla basittir ve toplumun kırılma eğilimini abartmaktadır.⁶³ Gramsci devlete karşı yapılacak bir saldırının bir siper sistemi olarak işlev gören sivil toplumun üstyapılarını yoksaydığını ileri sürmüştür. Bu yapılar ekonomik felaketlerde bile direnç göstermektedir.⁶⁴ Gramsci'ye göre Troçki ise ulusal yaşamın embriyonik ve gevşek olduğu bir ülkedeki durumdan yola çıkarak yanlış bir devrimci strateji çizmiştir.⁶⁵ Gramsci, Troçki'nin Marx'tan devraldığı sürekli devrim formülünü sivil toplumun içindeki ilişkiler yumağının ve işçi sınıfının henüz bir siyasal örgütlenmesinin henüz olmadığı bir dönemle sınırlı olarak görmüştür. Sürekli devrim formülünün ya da Gramsci'nin ifadesi ile manevra savaşının Rusya'da başarılı olması Rus toplumunun göreceli geri kalmışlığından ötürüdür. Bu nedenle başka bir strateji gerekmektedir. Gramsci bu stratejiye mevzi savaşı adını vermiştir.

Gramsci mevzi savaşının ne olduğu üzerine çok fazla detay vermemektedir.⁶⁶ Ancak Gramsci'nin İtalyan tarihinden çıkardığı derslerden biri devlete karşı bir meydan okumanın mümkün olabilmesi için sivil toplum üzerinde bir hegemonya kurulması zorunluluğudur. Bir sosyal grubun hükümet olmadan önce liderlik yapıyor olması gerekmektedir.⁶⁷ Öyleyse mevzi savaşı muhalif grupların entelektüel, ahlaki ve politik hegemonyalarını sağlamalarından oluşmaktadır.⁶⁸ Savaşlar rızanın alanı olan sivil toplum içerisinde gerçekleşmelidir. Böylece Gramsci'nin dili ile mevzi savaşı hendek ve siper sisteminin "altını oymak" anlamına gelmektedir.⁶⁹

1.2.5. Hegemonya ve Tarihsel Blok

Gramsci hegemonya kavramını ilk kullananan kuramcı olmamasına rağmen kavrama özel bir anlam vermiştir. Gramsci'nin hegemonya tanımı *Risorgimento*

⁶¹ A.g.e. s. 206.

⁶² Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 233.

⁶³ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 206.

⁶⁴ Carlos Nelson Coutinho, *Gramsci's Political Thought*, Leiden: Brill Academic Publishers, 2012, s. 97.

⁶⁵ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 207.

⁶⁶ A.g.e. s. 208.

⁶⁷ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 57.

⁶⁸ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 209.

⁶⁹ Paul Ransome, *Antonio Gramsci: Yeni Bir Giriş*, çev. Ali İhsan Başgöl, Ankara: Dipnot, 2010, s. 194.

üzerine analizlerinde yatmaktadır. Camillo Di Cavour'un liderlik ettiği İllımlı Parti ile Giuseppe Mazzini ve Giuseppe Garibaldi'nin liderliğini yaptığı Eylem Partisini inceleyen Gramsci Eylem Partisi için hiç de iyi bir resim çizmemektedir.⁷⁰ Gramsci'ye göre *Risorgimento*'yu İllımlı Parti yönetirken Eylem Partisi İllımlı Parti'ye tabi kalmıştır. Shwarzmantel, Gramsci'nin İllımlı Parti üzerine incelemelerinden iki sonucun ortaya çıktığını belirtmektedir.⁷¹ İlki gücün yalnızca zora değil entelektüel liderliğe de dayandığıdır. Gramsci'ye göre bir sosyal grup hem egemen (*dominio*) hem de önder (*direzione*) olmak zorundadır. İkinci önemli sonuç ise yukarıda da bahsedildiği üzere hegemon olmak isteyen grubun iktidara gelmeden önce liderlik (*dirigente*) yapıyor olması gerektiğidir.⁷² Bu entelektüel hâkimiyetin hükümet gücünü ele geçirilmeden önce kazanılması anlamına gelmektedir.

Gramsci'nin özgün bir kavramı ise tarihsel bloktur. Gramsci'ye göre yapılar ve üstyapılar tarihsel blokları oluşturmaktadır.⁷³ Gramsci'nin notlarından anlaşıldığı üzere bir tarihsel blok ekonomik yapı ve ekonomik yapı üzerinde örgütlenen toplumsal düşüncelerin birbirlerini destekleyip etkilediği bir bütünlüktür.⁷⁴ Tarihsel blok doğa ile ruhun, yapı ile üstyapının, karşıtların ve farklılıkların birleşimidir.⁷⁵ İnsan bir tarihsel blok olarak anlaşılabilir.⁷⁶ Gramsci'nin tarihsel blok kavramını kullanışı Marksizmin yapı ve üstyapının oluşturduğu basit mimari metaforundan bir kopuş olarak yorumlanabilir.⁷⁷

1.2.6. Modern Prens Olarak Siyasi Parti

Gramsci siyaseti oldukça olumlu olarak resmetmektedir. Ekonomizme karşı çıkarak siyasetin otonomluğunu savunmaktadır. Örneğin Gramsci'ye göre Fransız Devrimi ekonomik nedenlerden mekanik olarak gerçekleşmemiştir.⁷⁸ Gramsci için yeni bir sosyal düzen ekonomik kuvvetlerden otomatik olarak doğamaz.⁷⁹ Böyle bir gelişmenin istenç ve politik eyleme ve bir siyasi partinin liderliğine ihtiyacı vardır. Gramsci'nin bir modern prens olarak siyasi partisi Machiavelli'nin 16. yüzyıl

⁷⁰ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 99.

⁷¹ A.g.e. s. 100.

⁷² A.g.e. s. 101.

⁷³ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 366.

⁷⁴ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 238.

⁷⁵ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 137.

⁷⁶ A.g.e. s. 360.

⁷⁷ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 237.

⁷⁸ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 184.

⁷⁹ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 162.

İtalyasındaki ideal figürü olan prensin güncel karşılığıdır.⁸⁰ Gramsci'ye göre modern çağda yeni prens bir birey değil ancak bir parti olabilir.⁸¹ Gramsci partiyi politik eğitimin bir enstrümanı olarak görmüştür.⁸² Modern prens tüm entelektüel ve ahlaki ilişkileri dönüştürür ve toplumda laikliğin temelini oluşturur.⁸³ Gramsci'ye göre yeni ulusal ve sosyal yapılar yaratmak için siyasi eylemin uzun dönemli ve organik bir karakteri olmalıdır.⁸⁴ Elbette böyle bir süreci yönetecek olan modern prens yani siyasi partidir.

Gramsci siyasi partilerin nasıl ortaya çıktığını üç aşama ile açıklamaktadır. İlk düzey toplumun ekonomik yapısıdır.⁸⁵ Bir tüccar diğer tüccarın yanında durması gerektiğini hisseder ancak bir beraberlik yoktur. İkinci an beraberlik bilincine kavuşulduğu ancak bunun ekonomik alanla sınırlı kaldığı andır. Üçüncü an ise bireyin kolektif çıkarlarının farkına varması ile sınıf birlikteliğine ulaşmasıdır. Bu tamamen politik bir aşama olmakla birlikte ideolojilerin partilere dönüştüğü altyapıdan üstyapıya geçişi belirtmektedir. Bu evre kolektif değil evrensel bir düzleme geçişi ve bir sosyal grubun diğer gruplar üzerindeki hegemonya kurmasını betimlemektedir.⁸⁶

1.2.7. Gramsci ve Tarihselcilik

Giambattista Vico, Johann Gottfried Herder, Georg Wilhelm Friedrich Hegel gibi isimlerin temellerini attığı Leopold von Ranke, Wilhelm Dilthey, Benedetto Croce, George Collingwood gibi isimlerin geliştirdiği tarihselcilik okulu şeylerin sosyal ve tarihsel bağlamından ayrı olarak anlaşılamayacağını savunmaktadır. Gramsci defterlerinde tarihselcilik kavramını sıklıkla kullanmaktadır. Örneğin Gramsci'ye göre praksis felsefesi yani Marksizm tarihselciliğin en mükemmel biçimini, tüm soyut ideolojizmlerden kurtuluşu, tarihsel dünyanın fethini ve yeni bir medeniyetin başlangıcını oluşturmaktadır.⁸⁷ Praksis felsefesi yalnızca geçmişi değil kendisini de tarihsel olarak açıklamaktadır. Schwarzmantel'in de belirttiği üzere Gramsci'ye göre Marksizm önceki felsefeleri içermektedir.⁸⁸ Praksis felsefesi

⁸⁰ A.g.e. s. 167.

⁸¹ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 147.

⁸² John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 172.

⁸³ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 133.

⁸⁴ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 175.

⁸⁵ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 181.

⁸⁶ A.g.e. s. 182.

⁸⁷ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 399.

⁸⁸ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 226.

Rönesans ve Reform, Alman felsefesi ve Fransız Devrimi, Kalvinizm ve İngiliz iktisadı dahil olmak üzere tüm kültürel geçmişe dayanmakta ve ötesine geçmektedir.⁸⁹ Gramsci Marksist düşüncenin tarihselliği üzerinde durarak Marksizmin ebedi kuralları ve insan doğasının ahistorik kavramsallaştırmalarını reddettiğinin altını çizmektedir.⁹⁰ Gramsci'ye göre insan bir süreçtir. Gramsci insanın maddi çevresinin bir sonucu olduğu görüşüne karşı çıkarak sosyal ilişkilerden oluştuğunu belirtmektedir.

Gramsci için tarihselcilik düşünce ve kavramların geçici ve belirli sosyal yapılara bağlı olması anlamına gelmektedir.⁹¹ Bu nedenle ebedi ve değişmez insan doğası diye bir şey olamaz. Gramsci'ye göre insan doğası tarihtir.⁹² Schwarzmantel'in belirttiği gibi bu insan davranışlarının insanı ve yaşadığı dünyayı yarattığı ve bu sürecin insan edimine bağlı olduğu anlamına gelmektedir.⁹³ Böylece Gramsci'ye göre herşey, felsefe ya da felsefeler bile, politiktir ve tek felsefe gerçekleşmekte olan tarih yani yaşamın kendisidir. Bu nedenle insan doğasını ve soyut düşünceleri bir gerçekliğe dönüştüren politik eylemin anlaşılabilmesi için insan doğası ve politika tarihsel olarak incelenmelidir.

Gramsci bu nedenlerle Sovyet Marksizminin dogmatizmini de eleştirmektedir. Gramsci'ye göre Marksizm önceki felsefelerin birikimi ile oluşmakta ve onları aşmaktadır.⁹⁴ Bu nedenle Marksizm belirli sosyal koşulların tarihsel bir ürünüdür. Böylece çatışmalar ile şekillenen toplumlardan sosyal karşıtlıkların ortadan kalktığı özgür bir topluma geçilmesi ile kaybolacaktır. Sınıflı bir toplumda ortaya çıktığından dolayı praksis felsefesi böyle bir toplumu analiz edemeyecektir. Schwarzmantel'e göre bu tarihselciliğin sonucu açıktır: tüm düşünce sistemleri geçicidir ve doğdukları toplumun şartlarına bağlıdır.⁹⁵

1.2.8. Pasif Devrim Kuramı

Antonio Gramsci 19. ve 20. yüzyıl üzerine analizlerini pasif devrim kuramı üzerine inşa etmiştir. Gramsci pasif devrim kavramını Vincenzo Cuoco'dan almış

⁸⁹ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 395.

⁹⁰ A.g.e. s. 228.

⁹¹ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 228.

⁹² Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 355.

⁹³ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 229.

⁹⁴ A.g.e. s. 229.

⁹⁵ A.g.e. s. 231.

ancak ona yeni bir anlam vermiştir.⁹⁶ Pasif devrim, toplumda önemli politik ve sosyal değişimlere neden olan ancak kitlelerin katılımından yoksun olan bir süreçtir.⁹⁷ Burjuvanın Fransız devrimindeki rolünü inceleyen Gramsci'ye göre *Risorgimento* yani İtalyan ulus devletinin ortaya çıkış sürecinde bir sınıfın alması gereken hegemonik rolü devlet almıştır.⁹⁸ Böylece yukarıdan aşağı doğru dikte edilen bir süreç gelişmiş ve bu süreç kitlelerin katılımından yoksun kalmıştır. Bu nedenle *Risorgimento* başarısız ya da tamamlanamamış bir devrimdir. Ancak *Risorgimento* pasif devrime tek örnek değildir.⁹⁹ Örneğin, Gramsci 1815 sonrası Avrupa tarihini pasif devrimler tarihi olarak görmektedir. Gramsci'ye göre bu dönem bir devrim-restorasyon dönemidir.¹⁰⁰ Bu dönemde devrimci güdüler küçük dozlarla tatmin edilmiş böylece olası bir toprak reformundan ve 1831 ile 1848 gibi deneyimlerden kaçınılmıştır. Bu bakımdan pasif devrim hâkim grupların devrimci güdülerini çevrelemek ve böylece devrimden kaçınmak için kullandıkları bir stratejidir. Gramsci döneminin faşist hareketinin 19. yüzyılın reformcu liberalizmine karşılık gelip gelmediğini de sorgulamaktadır. Bu nedenle Gramsci için liberalizm ve faşizmin kalkınmacı ve modernleşmeci olduğu ancak her ikisinin de kitlelerin katılımından ve aşağıdan gelecek bir tehditten kaçınmaya çalıştığı söylenebilir.¹⁰¹ Böylece faşizmin de, tıpkı *Risorgimento* gibi, devrimsiz bir devrim olduğu iddia edilebilir.

Gramsci'ye göre pasif devrim kavramı dönemde hâlâ önem taşımaktadır. Gramsci İtalya'nın Sovyetler Birliği karşısındaki durumunun Kant ve Hegel'in Almanyasının Robespierre ve Napolyon Fransası karşısındaki durumla aynı olup olmadığını sormaktadır.¹⁰² Gramsci bu sözleri ile üçüncü bölümde inceleneceği üzere ekzojen bir süreç öneriyor görünmektedir. Bununla birlikte modern ulusların yayılarak nasıl ortaya çıktığını anlamak için Gramsci'nin pasif devrim kuramı Lev Troçki'nin eşitsiz ve bileşik gelişim yasası ile birlikte ele alınmalıdır. Gramsci ve Troçki'nin toplumlar arası düşünce, kurum ve teknik alışveriş üzerine düşünceleri benzeşmektedir. Bu da iki kuramı birbiri ile uyumlu kılmaktadır.

⁹⁶ Carlos Nelson Coutinho, *Gramsci's Political Thought*, s. 100.

⁹⁷ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 107.

⁹⁸ A.g.e. s. 109.

⁹⁹ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 114.

¹⁰⁰ A.g.e. s. 119.

¹⁰¹ John Schwarzmantel, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, s. 111.

¹⁰² Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 118.

1.2.9. Gramsci ve Eşitsiz ve Bileşik Gelişim Yasası

Gramsci kapitalizmin dünya tarihsel bir fenomen olduğunu ve eşitsiz gelişiminin ulusların bireysel olarak aynı anda aynı ekonomik düzeyde olamayacağı anlamına geldiğini söylemiştir.¹⁰³ Lev Troçki de bu eşitsiz gelişimin geri kalmış ülkelerin kaderini nasıl belirlediğinin altını çizer. Troçki'ye göre geri kalmış ülkeler gelişmiş ülkelerin maddi ve entelektüel kazanımlarını asimile ederler ancak bu geçmişlerindeki süreçleri aynı sıra ile tekrarlanması anlamına gelmez.¹⁰⁴ Bunun yerine geri kalmış ülkeler gelişmiş ülkelere gelen askeri-ekonomik baskılarla bu ülkelerdeki hazır gelişmeleri alırlar. Örneğin Troçki'nin deyimi ile vahşiler ok ve yay ile tüfek arasındaki gelişmeleri atlayarak tüfeği kullanmaya başlarlar. Böylece eşitsiz gelişim yasasından bir başka yasa yani bileşik gelişim yasası doğar.¹⁰⁵ Tarihsel yolculuğun farklı adımlarının bir aradalığı ile arkaik ve çağdaş formların bir amalgamı ortaya çıkar. Çarlık Rusyasında da sanayi kapitalizmi Avrupa'daki gibi atölye ve imalathanelerin gelişimi ile ortaya çıkmamıştır.¹⁰⁶ Bunun yerine Avrupa ülkelerinden dış sermaye ve teknoloji transferi ile belirli bir endüstriyel kapasiteye kavuşmuştur. Böylece Rusya'da toprak ağalarından göçebe toplumlara arkaik yapılar ile burjuva sınıfı gibi modern oluşumlar bir aradadır. Benzer bir şekilde Gramsci de uluslararası ilişkilerin ulus devletlerin iç ilişkileri ile bir araya gelerek yeni, özgün ve tarihsel olarak somut bileşimler ortaya çıkardığını belirtir.¹⁰⁷ Örneğin oldukça gelişmiş bir ülkede doğan bir ideoloji daha az gelişmiş ülkelere yayılarak oradaki yerel kuvvetlerle birleşir. Böylece Gramsci'ye göre uluslararası kuvvetlerle ulusal kuvvetler arasındaki ilişki her devlette yapısal olarak farklı bölgelerin varlığı ve tüm düzeylerde farklılaşan kuvvetlerin ilişkileri ile daha da karmaşılaşır.

Eşitsiz ve bileşik gelişim kuramı Rusya'da proleter bir devrimden önce bir burjuva devrimi yaşanması gerektiğini düşünen Menşeviklere karşı öne sürülmüştür. Troçki'ye göre kapitalizm küresel bir olgudur. Rusya da geri kalmışlığına rağmen kapitalist sisteme eklemlenerek onun bir parçası olmuştur. Bu nedenle Troçki'ye göre Rusya'da bir proleter devrim mümkündür. Meiji Restorasyonu'nu bir pasif devrim örneği olarak inceleyen Allinson ve Anievas da pasif devrim kuramını

¹⁰³ Antonio Gramsci, *Selections from Political Writings 1910-1920*, der. Quintin Hoare, çev. John Mathews, London: Lawrence & Wishart, 1987, s. 69.

¹⁰⁴ Leon Trotsky, *History of the Russian Revolution*, çev. Max Eastman, Chicago: Haymarket, 2008, s.4.

¹⁰⁵ A.g.e. s. 5.

¹⁰⁶ A.g.e. s. 7.

¹⁰⁷ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 182.

Troçki'nin eşitsiz ve bileşik gelişim kuramı ile birlikte ele almışlardır.¹⁰⁸ Allinson ve Anievas'a göre Gramsci'nin sıklıkla yanlış anlaşılan sürekli devrim stratejisini eleştirisine karşın Gramsci Troçki'nin metodolojik perspektifini paylaşmaktadır. İkisi için de metodolojik başlangıç noktası ulus devlet değil fakat kapitalizmin küresel gelişimidir. Gramsci tıpkı Troçki gibi kapitalizmi ontolojik bütün olarak görmüştür. Örneğin Gramsci ulusal alanın sınıf istismarı ve özel mülkiyetin kalkması gereken yer olmasına karşın kapitalizmin küresel bir fenomen olduğunu ve bu nedenle İtalyan toplumunun ekonomik ve politik krizinin küresel bağlamda çözülmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Jamie C. Allinson & Alexander Anievas, "The Uneven and Combined Development of the Meiji Restoration A Passive Revolutionary Road to Capitalist Modernity," *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, 2010, s. 473.

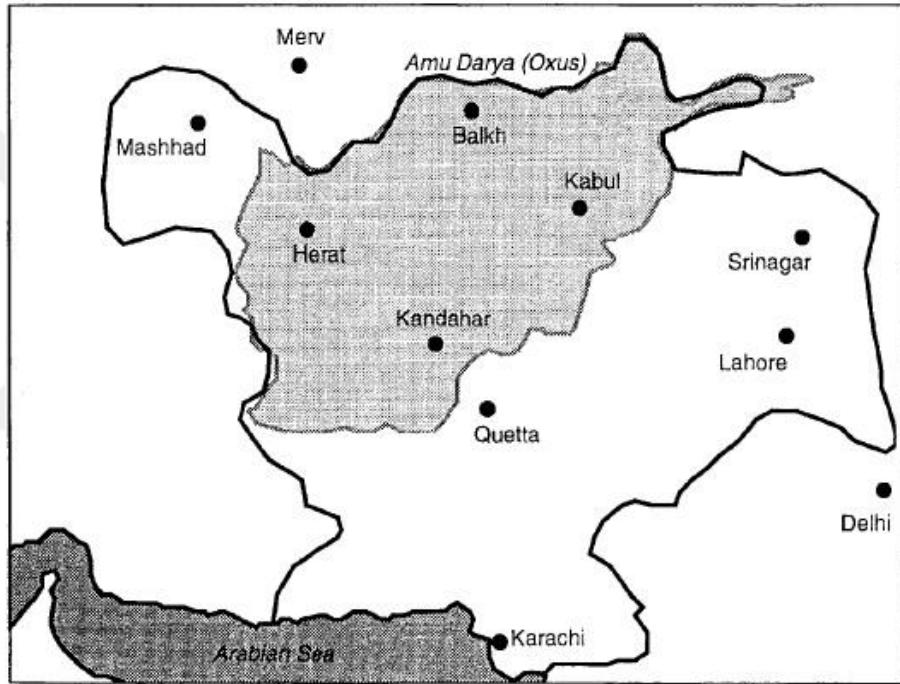
¹⁰⁹ Adam David Morton, "Disputing the Geopolitics of the States System and Global Capitalism," *Cambridge Review of International Affairs*, Cilt: 20, Sayı: 4, 2007, s. 614.

2. AMANULLAH HAN DÖNEMİ AFGANİSTAN

2.1. Amanullah Han Öncesi Afganistan

Amin Saikal'ın da belirttiği üzere 1747'de Durrani Hanedanlığı'nın kurulması İndus ve Ceyhun nehirlerinin arasında kalan bölge için bir dönüm noktası olmuştur.¹ İran'da Safevi devletinin ve Hindistan'da Babürlülerin arasında bulunan Afgan devleti aralarından lider seçilen bir ağalıklar konfederasyonu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu ilkel yapı Orta Asya ve Hindistan'daki beylik ve prensliklerin tersine yıkılmamış ve zaman içinde bir hükümet sistemine doğru evrilmiştir.

Şekil 1: Ahmet Şah Durrani döneminde (1747 - 1772) Afganistan'ın sınırları

Kaynak: Asta Olesen, *Islam and Politics in Afghanistan*, Curzon: Routledge, 1995, s. 21.

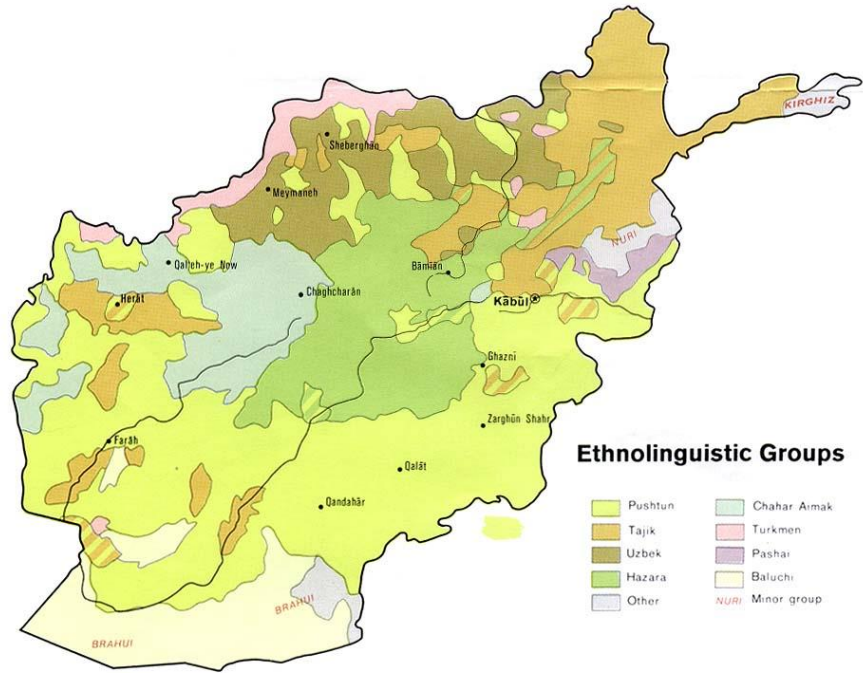
Afganistan Peştunlar, Tacikler, Hazaralar, Özbekler, Nuristaniler, Beluciler, Heratiler, Kırgızlar, Türkmenler, Çarmaklar, Brahiler ve Kızılbaşlar gibi birçok farklı etnik yapıdan oluşmaktadır. 'Afgan' ve 'Afganistan' kelimeleri ilk olarak 10. yüzyılda ortaya çıkmıştır.² Durrani Peştun iktidarından önce 'Afgan' ve 'Afganistan' kelimeleri göçmen Peştunları ve yaşadıkları bölgeyi tanımlamak için kullanılmıştır. Buradan yavaş yavaş Afgan düzlüklerine yerleşen Peştunlar ve bu düzlüklerde

¹ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, New York: I. B. Tauris, 2004, s.17.

² A.g.e. 18.

yerleşmiş Taciklerle birlikte Afgan toplumunun önemli bir bölümünü oluşturmuşlardır. Resim 1’de de görüldüğü üzere Afganistan’ın güney ve doğu bölgeleri ile birlikte Durand Hattı’nın her iki tarafında yaşayan Peştunlar kabileleri halinde örgütlenmişlerdir.³ Peştunlar geleneksel kodları paştuvalıye bağlı bir yaşam sürerken Tacikler ise görece daha eğitilmiş olup modernleşmeye daha açık olmuşlardır.⁴ Şehir ve kasabalarda yaşayan Tacikler zanaat ve ticari faaliyetlerle köylerde yaşayanlar ise tarımla uğraşmışlardır. Hazaralar ise günlük ve mevsimlik işçi olarak çalışmakta ve Afganistan’ın çoğu büyük şehirlerinde yaşamaktadırlar.⁵ Bolşevik Devrimi ile birlikte Afganistan’ın kuzeybatısına yerleşen Türkmenler de halı dokumacılığı ve Orta Asya’ya özgü olan karagül koyunu yetiştiriciliği ile uğraşmışlardır.⁶

Şekil 2: Afganistan'ın etnik haritası

Kaynak: University of Texas Libraries, (Çevrimiçi),

http://legacy.lib.utexas.edu/maps/middle_east_and_asia/afghanistan_ethno72.jpg,

21 Temmuz 2020

³ Ludwig W. Adamec, *Historical Dictionary of Afghanistan*, Maryland: Scarecrow Press, 2003, s. 298.

⁴ A.g.e. s. 363.

⁵ Frank A. Clements, *Conflict in Afghanistan: A Historical Encyclopedia*, California: ABC – CLIO, 2003, s. 103.

⁶ A.g.e. s. 377.

Afganistan 1747’de Ahmet Şah tarafından bir konfederasyon olarak kurulduktan sonra Dost Muhammed Han, Şir Ali Han, Abdurrahman Han ve Habibullah Han gibi önemli isimlerin iktidarını görmüştür. Bu dönem saltanat mücadeleleri ve büyük küresel güçlerin Afganistan üzerindeki rekabeti tarafından şekillenmiştir.⁷ Abdurrahman Han döneminde Afganistan siyasi olarak dönüşerek merkeziyetçi bir yapıya bürünmüştür.⁸ Ancak merkezileşme kendi bedeli ile gelecektir. Abdurrahman Han 19. yüzyıl boyunca Afgan iktidarlarına darbe vuran hanedanlık çekişmelerini, dini hareketleri ve bölgesel isyanları bastırmış fakat Afganistan’ın 20. yüzyılını şekillendirecek olan yeni sosyal ve ekonomik sorunlarla başa çıkabilecek bir Afgan devletini ardında bırakmamıştır.⁹ Bu durum sonra gelecek olan Afgan hükümetlerini reaktif bir konuma itecektir. Bu tablo Abdurrahman’ın devlet inşası sonucu oluşan yeni Afgan eliti ile kırsal kesim arasında kültürel farklılığın belirginleşmesi ile güçlenecektir. Abdurrahman Han’ın iktidarı bir baskı ve terör dönemi olarak anılacak ve Peştunların öne çıkarıldığı bir etnik kutuplaşma ortamı yaratacaktır.¹⁰

Habibullah Han’ın 1901’de başlayan iktidarı ise Afganistan’da milliyetçi–reformcu hareketin gelişimine şahit olacaktır.¹¹ Bu hareketin gelişmesinde İran, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu’nda gerçekleşen modernleşme süreçleri ve Seyid Cemaleddin El-Afgani’nin rolü büyük olmuştur. Bu gelişmeler Osmanlı’daki Genç Türkler gibi Afganistan’da da Genç Afganların ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Mahmud Tarzi’nin kişiliği etrafında toplanan Genç Afganları birleştiren öğeler İslam inancı, Afganlık duygusu, modernleşme ihtiyacı ile ulusal bütünlük, istikrar ve bağımsızlık ülküleri olmuştur.¹² Farklı kökenlerden oluşan ve oldukça heterojen olan bu grubun ne kendilerine ait bir partisi ne de başka bir örgütlenmesi olmuştur. 1904’te açılan Habibiye Lisesi etrafında oluşan bu entelektüel kulüp ilk ve tek gazeteleri olan Siraj al-Ahbar’ı 1906’da çıkarmışlardır. Gazete Afgan modernleşmesini Afgan milliyetçiliğinin ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir.¹³

⁷ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*,

⁸ Thomas Barfield, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, New Jersey: Princeton University Press, 2010, s. 165.

⁹ A.g.e. s. 166.

¹⁰ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 39.

¹¹ A.g.e. s. 41.

¹² A.g.e. s. 42.

¹³ Vartan Gregorian, “Mahmud Tarzi and Saraj-ol-Akhbar Ideology of Nationalism and Modernization in Afghanistan,” *The Middle East Journal*, Cilt: 21, Sayı: 3, 1967, s. 347.

Siraj al-Ahbar Afgan modernleşmesini ilk meşru zeminlere oturtma çabasıdır.¹⁴ Mahmud Tarzi ve arkadaşları bu amaçla gazetede modernleşmenin İslam ile uyumsuz bir düşünce olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır.¹⁵ Bu amaçla Kuran'dan örnekler göstermişlerdir. Böyle bir sorumluluk almaları ilk kez eğitilmiş Afganların açıkça mollaların ve gelenekçilerin dini yorumlarını sorgulamaları bakımından önemlidir.¹⁶

Şekil 3: Siraj al-Ahbar'ın 1911'deki ilk sayısı

Kaynak: Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880–1946*, California: Stanford University Press, 1969, s. 192.

Habibullah askeri ve bürokratik bir dizi reform adımları atmıştır. Afganistan Kabil, Kandahar, Herat, Farah, Afgan Türkistanı ve Badakistan olmak üzere altı

¹⁴ A.g.e. s. 365.

¹⁵ A.g.e. s. 353.

¹⁶ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, California: Stanford University Press, 1969, s. 168.

eyaletle bölünmüştür.¹⁷ Modern silahlar tanıtılmış ve yeni bir subay sınıfı yetiştirmek için Medrese-i Harbiye Siraciye açılmıştır.¹⁸ Eğitimde ise en önemli gelişme Habibiye Okulu açılması olmuştur. Okul ilk olarak geleneksel konularla birlikte matematik, coğrafya, beden eğitimi, İngilizce ve Urduca gibi dersler vermiştir.¹⁹ Daha sonra ise müfredata fizik, kimya, botanik, zooloji, resim, tarih ve kamu sağlığı gibi dersler eklenmiştir. Peştunca, Türkçe, İngilizce ve Urduca dilleri teşvik edilmiştir. Afgan eğitim sistemi İngiliz-Hindu sistemi model alarak şekillenmiş ancak Birinci Dünya Savaşı'nın da patlak vermesi ile Fransız modelini takip eden Türk sistemine geçilmiştir. Gregorian bu değişimi dönemin pan-İslamist duygularına bağlamaktadır. Gregorian Afganların Sünni müslümanların lideri Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı bilimlerini kendi geleneklerini reddetmeden asimile edişinden de etkilendiklerini belirtmektedir. Böylece Türk müfredatı yavaşça uygulanmaya başlamış ve Türk öğretmenler getirilmiştir. Bu dönüşümle modern teknik ve düşüncelere karşı çıkan gelenekçilerin tepkilerinin sakinleştirilmesi de amaçlanmıştır.²⁰ Bunlarla birlikte Habibullah gelenekçileri karşısına almamak için geleneksel eğitim sisteminde önemli değişikliklere gitmemeye çalışmıştır. Buna rağmen mollalar devletin eğitime el atması ve modern dersleri sunmasından rahatsız olmuşlardır.

Habibullah dönemi ile modern bir endüstrinin temelleri de atılmıştır.²¹ Birçok alanda hükümet atölyeleri açılmıştır. Bu atölyelerin ana amacı Afgan ordusunu donatmak olmuştur. Ancak Afganistan kalifiye işçilerden ve en önemlisi sermayeden yoksundur. Buna ek olarak endüstriyel gelişmenin ihtiyaç duyduğu enerji kaynakları da yoktur. Habibullah gelenekçileri kızdırmamak için Avrupalı uzmanların kullanımını da sınırlı tutmuştur. Habibullah Afgan ticaret yollarını geliştirmek için adımlar da atmıştır. Yeni yollar inşa edilmiştir. Afgan posta sistemini geliştirmeye çalışsa da postacılık ilkel ve yetersiz olarak kalmıştır.²² Bununla birlikte Kabil ve Celalabad arasında bir telefon hattı kurulmuştur.

¹⁷ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 183.

¹⁸ A.g.e. s. 184.

¹⁹ A.g.e. s. 185.

²⁰ A.g.e. s. 186.

²¹ A.g.e. s. 190.

²² A.g.e. s. 194.

Habibullah Han'ın iktidara geldiğinde ilk kararlarından biri siyasi suçlular için çıkardığı af olmuştur.²³ Bu aftan yararlanan iki önemli aile 1880'lerde sürgüne gönderilen ve Osmanlı İmparatorluğu ya da Hindistan'da sığınmacı olarak yaşayan Tarzi ve Musahiban aileleri olmuştur. Dünya'dan yalıtılmış bir şekilde yaşayan Afganistan için iki aile de Afgan tarihinde önemli roller oynayacaktır.²⁴ Bunlardan Tarzi ailesi sürgün ile birlikte Hindistan üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'na geçmiştir.²⁵ Mahmud Tarzi'nin babası Gulam Muhammed Tarzi'den etkilenen II. Abdülhamid onu maaşa bağlamış ve oğlu Mahmud Tarzi'ye eğitim vermesi için öğretmen tahsis etmiştir. Böylece Batılı bir eğitim alan Mahmud Tarzi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik atmosferden de etkilenerek Genç Türklerle dostluk kurmuştur.²⁶ Babası ile Asya ve Avrupa'da çıktığı seyahat sonrası bir seyahatname yayınlamış ve burada yalnızca seyahatla ilgili bilgilere değil Afgan halkının geleceği ile ilgili düşüncelerine de yer vermiştir.²⁷ Habibullah Han'ın tahta geçmesi ile Mahmud Tarzi Afganistan'a dönerek burada bir tercüme bürosu kurmuştur. İngiliz denetimi altındaki Hindistan yerine Osmanlı İmparatorluğu'ndan uzmanlar getirilmesini önermiştir.²⁸ Daha sonra tercüme bürosu ile yetinmeyerek 1911'de ise Siraj al-Ahbar gazetesini hayata geçirmiştir. Mahmud Tarzi'nin Afgan siyasetindeki etkisi sonraki bölümde de inceleneceği üzere damadı Amanullah Han döneminde de sürecektir.

Saikal'ın da belirttiği gibi Habibullah Han iktidarı başardıklarından çok başlattıkları ile önemlidir.²⁹ Her ne kadar babası gibi bir otokrat olsa da Habibullah'ın açık fikirli kişiliği bunda önemli rol oynamıştır.³⁰ Tarzi ve arkadaşları da bir burjuva sınıfının yokluğunda modern bir Afganistan'ı kurabilecek tek güç olan Afgan monarşisini etkilemenin yollarını aramışlardır.³¹ Bu nedenle önemli Afgan ailelerinin çocuklarının modern bir eğitim almalarını desteklemişler ve Habibullah Han'ın ne kadar küçük olursa olsun her modernleşme adımını Siraj al-Ahbar'da övgüyle bahsetmişlerdir. Monarşinin Afgan milliyetçiliğinin ve İslam'ın ayrılmaz bir

²³ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 42.

²⁴ Thomas Barfield, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, s. 176.

²⁵ Süleyman Özmen, *Afgan Aydınlanmasının Mimarı: Serdar Mahmud Tarzi Han ve Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, s. 127.

²⁶ Ömer Tarzi, *İki Kral Bir Lider*, İstanbul: Paloma, 2014, s. 117.

²⁷ Süleyman Özmen, *Afgan Aydınlanmasının Mimarı: Serdar Mahmud Tarzi Han ve Anıları*, s. 139.

²⁸ Ömer Tarzi, *İki Kral Bir Lider*, s. 116.

²⁹ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 40.

³⁰ A.g.e. s. 41.

³¹ Vartan Gregorian, "Mahmud Tarzi and Saraj-ol-Akhbar Ideology of Nationalism and Modernization in Afghanistan," s. 366.

parçası haline getirilmesi ve merkezi iktidarın güçlendirilmesinin meşrulaştırılması nedeni ile Habibullah bu desteği hoşnutlukla karşılamıştır.³² Ancak İngiliz-Afgan ilişkilerini bozabilecek pan-İslamcı ve milliyetçi söylemlere dikkatle yaklaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Afganistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında savaşa girmesine dair milliyetçi-modernleşmeci baskılara karşı koyarak tarafsız kalmıştır. Bu hem pan-İslamcı grupları hem de Genç Türkleri kendilerine model alan Genç Afganları hayal kırıklığına uğratmıştır.³³ Daha sonra Habibullah Han 20 Şubat 1919'da bir suikast ile hayatını kaybetmiştir.³⁴ Barfield'in de dikkat çektiği üzere Abdurrahman'dan sonra gelmiş liderler ya öldürülecekler ya da sürgünde öleceklerdir.³⁵

2. 2. Amanullah Han Dönemi Afganistan (1919-1929)

Gregorian'ın da belirttiği gibi Habibullah suikasti reformcu-modernist ve muhafazakar-geleneksel kuvvetler arasında güç mücadelesine neden olmuştur.³⁶ Habibullah'ın en küçük oğlu Amanullah reformcu gruba liderlik ederken abisi Nasrullah teknolojik gelişim ve kurumsal değişim karşıtıdır. Bu taht mücadelesini kazanan Amanullah Han iktidara gelir gelmez modernleşme ve bağımsızlık hedefleri doğrultusunda hareket etmiştir. İktidarının ilk eylemlerinden biri bir manifesto hazırlamak olmuştur. Böylece ilk kez bir Afgan hükümdarı İslami ya da kabile düzeyi yerine halk nezdinde meşruiyet aramıştır.³⁷ Amanullah Han iktidarı Afgan bağımsızlığını Afgan modernleşmesinden ayrı bir süreç olarak görmemiştir. Afganistan İngiltere'den bağımsız olmadıkça modernleşemeyecek ve modernleşmedikçe bağımsız olamayacaktır. Bu nedenle Nisan 1919'da Amanullah Han İngiltere'ye karşı cihat ilan etmiş ve böylece Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı yani Afganistan Bağımsızlık Savaşı başlamıştır. 3 Mayıs 1919'dan 3 Haziran 1919'a kadar bir ay süren savaş sonucunda Rawalpandi Anlaşması imzalanmıştır. Amanullah bu savaş ile gelenekçileri milliyetçi söylemlere kanalize edebilmiş ve toplumda önemli bir popülerlik kazanmıştır.³⁸ Ömer Tarzi Afgan Bağımsızlık Savaşı

³² A.g.e. s. 367.

³³ Thomas Barfield, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, s. 178.

³⁴ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 54.

³⁵ Thomas Barfield, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, s. 164.

³⁶ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 227.

³⁷ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 61.

³⁸ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 229.

ile milli bir ordunun da görüldüğünü belirtmektedir.³⁹ Tarzi en ücra yerlerden bile halkın kendi silahı ile savaşa dahil olduğunu ifade etmektedir.

Amanullah Han iktidarı Rawalpandi Anlaşması imzalanır imzalanmaz Afganistan gibi geleneksel ve farklı etnik yapılardan oluşan bir toplumda modernleşme programına başlatmıştır.⁴⁰ Düşünsel altyapısını Amanullah Han ve Mahmud Tarzi'nin oluşturduğu bu modernleşme programının bir anayasal monarşinin hukuki altyapısını oluşturmak, liberal ancak İslami olarak savunulabilir bir sosyal ve kültürel değişim, ekonomik altyapının gelişimi, profesyonel ve yetkin bir ordunun inşası, Afgan mikro-toplumlarını bağımsız bir ulus devlete entegrasyonu gibi amaçları hedeflemiştir.

Afganistan tarihinde ilk defa bir kabine kurulmuştur.⁴¹ Merkezi hükümeti daha yetkin kılacak yeni kuralları belirlenmiş ve görevler tayin edilmiştir. Bu politik reformlar ile modern bir bürokratik sistemin inşası hedeflenmiştir. Üyeleri kısmen atanmış kısmen seçilmiş milli yasama konseyi, Mahfal-i Kanun, kurulmuştur. Bu konsey daha sonra 1923 anayasası ile kurulacak olan milli konseyin yani Şurayı Milli'nin öncülü olmuştur. Hukuki alanda bağımsız bir yargının yaratılmasına yönelik önemli adımlar atılmıştır. İslami açıklamalara dayanan ancak gerçekte geleneksel kodlara dayanan eski hukuk sistemi yeni, seküler, Türk kanunlarına dayanan kanunlar ile değiştirilmiştir. Saikal'ın da belirttiği üzere bu reformlar ilk bakışta merkezi hükümetin gücünü arttırmayı hedeflese de uzun vadede anayasal bir monarşinin evrimini amaçlamaktadır.⁴² Anayasanın Osmanlı Hanefi kanunlarına dayandığı söylene de Türkiye'nin Tanzimat ve Cumhuriyet reformlarından ilham almıştır.⁴³ Afgan anayasası Kanun-i Esasi 1921 Türk Anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun doğrudan çevirisidir. Dini ve kabile liderleri anayasaya muhalefet oluşturmuşlardır. Anayasadaki Türk etkisi de Mustafa Kemal Atatürk'ün laik reformlarından dolayı gelenekçileri rahatsız etmiştir. Kraliçe Süreyya, Mahmud Tarzi ve Türkofil Genç Afganların etkisi altındaki Amanullah Han'ın İslami kurumları tamamen ortadan kaldırmayı planladığını düşünmüşlerdir.⁴⁴

³⁹ Ömer Tarzi, Röportaj, 8. 10. 2019.

⁴⁰ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 73.

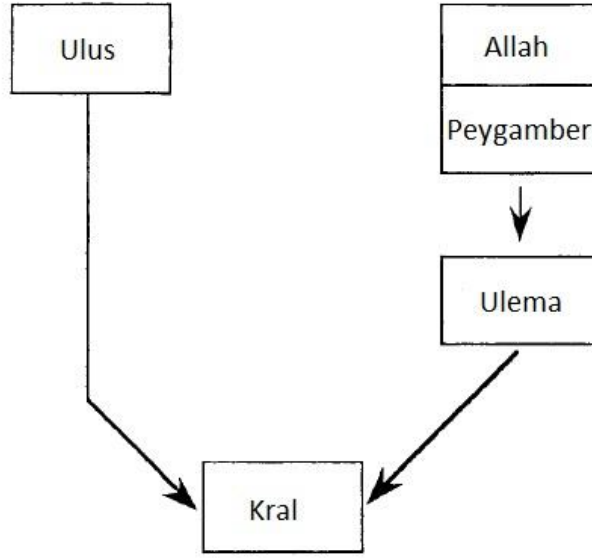
⁴¹ A.g.e. s. 73.

⁴² Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 74.

⁴³ Jonathan L. Lee, *Afghanistan: A History from 1260 to the Present*, Londra: Reaktion Books, 2018, s. 474.

⁴⁴ A.g.e. s. 475.

Tablo 2: 1924 Anayasası ile ulus monarşinin meşruiyet kaynaklarından biri haline gelmiştir.

Kaynakça: Asta Olesen, *Islam and Politics in Afghanistan*, Curzon: Routledge, 1995, s. 122.

Ekonomi ve finans alanında reformlar altyapısal gelişime, vergilendirme ve mali sisteminin yeniden örgütlenmesi ve rasyonalizasyonuna odaklanmıştır.⁴⁵ Böylece kamu hazinesi (*Beytül Mal*) ile hanedanlık hazinesinin (*Aynül Mal*) ilk kez kesin sınırlarla ayrıldığı ilk milli bütçenin oluşturulması ve Afgani'nin yeni para birimi olarak ortaya çıkması gerçekleşmiştir. Reformlar dış ticaretin genişletilmesi, ticaretin rasyonelleştirilmesi, iletişim ve ulaşım yatırımlarına da odaklanmıştır. Kabile liderlerinin geleneksel rollerinin atlandığı yeni bir vergilendirme sistemine geçilmiştir.⁴⁶ Tarımda ise yeni yöntemler tanıtılmış, model çiftlikler ve tarım fuarları kurulmuştur.⁴⁷ Saikal Amanullah Han'ın toprak reformlarının özellikle önemli olduğunu belirtmektedir.⁴⁸ Teorik olarak Afgan kralı krallığındaki tüm topraklara sahip olsa da pratikte özel mülkiyet (*mülk*), komünal (*şamilat*), kraliyet (*divani* ya da *sultani*) ve vakıf (*vakf*) toprakları olarak dörde ayrılmaktadır. Kral çoğunluğu kuzey Afganistan'da olan kendi topraklarının tüm gelirlerine sahipken Peştun kabile liderleri dışında diğer topraklardan vergi almaktaydı. Bu nedenle modern kapitalist bir ekonominin gelişmesi için Amanullah Han toprak alım satımında düzenlemelerde

⁴⁵ A.g.e. s. 74.

⁴⁶ Shaista Wahab & Barry Youngerman, *A Brief History Of Afghanistan*, New York: Infobase Publishing, 2007, s. 106.

⁴⁷ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 74.

⁴⁸ A.g.e. s. 75.

bulunmuştur. Ayrıca topraksız köylülere kendi topraklarından çok düşük fiyatlarla satarak toprak sahibi olmalarını sağlamıştır. Ancak Amanullah'ın ekonomik kalkınma için sistemli bir planı olmadığından dolayı ekonomik gelişmeler sınırlı kalmıştır.⁴⁹ Örneğin birçok çeşit makina sipariş edilmiş fakat kimsenin onları nasıl kullanacağını bilmediğinden dolayı Afganistan kullanılmayan makinalar müzesi haline gelmiştir. Bunun sonucunda ise Afganistan'da 1920'lerde ne önemli bir endüstriyel proje bitirilmiş ne de tarımda önemli başarılar sağlanmıştır. Gregorian bunda Amanullah'ın feodalizme karşı olmasına rağmen feodal ekonomik temele karşı eylemsizliğinin de etkili olduğunu belirtmektedir.⁵⁰

Eğitim alanında seküler müfredat tanıtılmış ve birçok okullar açılmıştır. Yeni eğitim sisteminin iki amacı olmuştur. İlki aydın bir entelektüel sınıf geliştirmek ikincisi ise monarşiye bürokratlar yetiştirmektir.⁵¹ Bu amaçlarla Avrupalı, Türk ve Mısırlı öğretmenler işe alınmıştır. Habibiye'ye ek olarak üç yeni okul açılmıştır. İlki Fransız modeline göre kurulan Amaniye okuludur. İkincisi Alman modelini izleyen Amani'dir. Üçüncüsü de İngilizce eğitim vermiş olan Gazi okuludur. Bunlardan başka Türkçe'nin ikinci dil olarak okutulduğu idari okullar açılmıştır. İlkokul ve yükseköğretim ücretsiz olmuş ve burslar verilmiştir. Kız öğrenciler için okullar açılmıştır. Amanullah Han ve eşi Süreyya bizzat eğitim süreçlerinde rol almıştır.⁵² Yurtdışına öğrenciler gönderilmesine karşı gelen eleştirilere İslam dininde bilgi Çin'de dahi olsa gidilmesi gerektiği ile cevap verilmiştir.⁵³ Toplumsal alanda kadınlara evlilikte seçim hakkı ve eşit miras hakkı tanınmıştır.⁵⁴ Çocuk işçiliği yasaklanmıştır. Dini vakıflar millileştirilmiş ve mollaların eğitim seviyesinin yükseltilmesi için adımlar atılmıştır. Ordu içerisinde pir-mürit ilişkisi yasaklanmıştır.⁵⁵ Bu adımlar önemlidir; çünkü 1913'te 154,000 ruhban üyesi olan Rusya ile karşılaştırıldığında Afganistan'da yaklaşık 200,000 molla bulunmaktadır. Benzer adımlarla kabile liderleri ve saray mensupları için de atılarak ayrıcalıkları kaldırılmıştır. Bunlardan başka Afgan kimliğini güçlendirmek amacı ile ilk Afgan müzesi kurulmuştur. Miladi takvime geçilmiştir. Ordunun modernizasyonu ve

⁴⁹ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 252.

⁵⁰ A.g.e. s. 269.

⁵¹ A.g.e. s. 240.

⁵² Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 75.

⁵³ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 242.

⁵⁴ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 76.

⁵⁵ A.g.e. s. 77.

yeniden örgütlenmesi için önemli adımlar atılmıştır. Türkiye’den askeri danışmanlar getirilmiştir. Ancak kabile liderleri Amanullah’ın askere alımlarda gerçekleştirmek istediği bütün yeniliklere karşı çıkmışlardır.⁵⁶ Bunun ve Amanullah’ın ordunun kabilesel sadakatleri aşması isteği nedeni ile askere alımlar etnik azınlıklardan gerçekleşmiştir. Amanullah Han Darül Aman’da yeni bir başkent için büyük bir inşaat programına başlamıştır.⁵⁷ Bir sarayın, parlamentonun, tiyatroların, tramvay hattının ve kafelerin olmasını planlandığı kent için Avrupalı mimarlardan yardımlar alınmıştır.

Amanullah Han ve Mahmud Tarzi arasında reformların hızı ve biçimi hakkında görüş ayrılıkları oluşmuştur. Amanullah Han babasından gördüğü üzere son sözün Emir’in olduğu görüşündedir.⁵⁸ Amanullah’ın romantizmi ve aceleciliğine karşı Mahmud Tarzi daha temkinli bir süreç izlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu nedenle bir encümen oluşturularak reform kararlarının müzakere edilmesi taraftarıdır.⁵⁹ Böylece Mahmud Tarzi’nin başında bulunduğu bir reform komitesi kurulmuştur.

Saikal Amanullah Han’ın reformlarının etkilerinin Kabil ve diğer şehir merkezleri ile sınırlı kaldığını belirtmektedir.⁶⁰ Dahası, kabile liderleri ve mollalar gibi gruplar arasında reformlara karşı ciddi bir muhalefet oluşmuştur. Böylece Amanullah Han’ın reformlarına karşı ilk örgütlü isyan kabile liderleri ve mollaların liderliğinde 1924 Mart’ında Host’ta başlamış ve dokuz ay sürmüştür. İsyanın ana nedenleri askere alım sistemi, vergiler ve aile yaşamına müdahale edildiği algısı olmuştur.⁶¹ İsyan, Amanullah Han iktidarına olan güveni sarsmış ve reformlarının İslam karşıtı olarak resmedilmesine yardımcı olmuştur.⁶² İsyanın iki önemli sonucu olmuştur.⁶³ İlki Afgan ordusunun zayıflığını ortaya çıkarmasıdır. İkincisi ise Amanullah Han’ın isyana liderlik eden Mangal kabilesine karşı Mangallar ile ihtilaflı kabileleri kullanmasıyla kabileler arası rekabetin yeniden canlanmasıdır. Bundan

⁵⁶ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 252.

⁵⁷ Shaista Wahab & Barry Youngerman, *A Brief History Of Afghanistan*, s. 107.

⁵⁸ Ömer Tarzi, *İki Kral Bir Lider*, s. 202.

⁵⁹ A.g.e. s. 214.

⁶⁰ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 80.

⁶¹ Thomas Barfield, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, s. 183.

⁶² Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 81.

⁶³ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 256.

başka Amanullah Han'ın isyanı bastırabilmek için kabilelere bel bağlaması kabilelerin iç siyasetteki gücünü de arttırmıştır.

Tarzi ve Amanullah Han arasındaki görüş ayrılıkları bu süreç içinde daha da derinleşmiştir. 1922'de Tarzi kendi isteği ile Dışişleri Bakanlığı'ndan Finans Bakanlığı'na geçmiş ve sonra Paris büyükelçisi olmuştur.⁶⁴ 1924'te tekrar Dışişleri Bakanı olmuş ancak 1927'de tedavi nedeni ile gittiği Avrupa'dan döndüğünde bir daha hiçbir resmi görev almamıştır. Tarzi'nin yokluğu Amanullah Han'ı liyakatleri ve sadakatları tartışmalı olan birey ve ailelere daha bağımlı hale getirmiştir. Böylece General Muhammed Nadir'in ve Musahiban ailesinin Afgan siyasetindeki rolü artmıştır. Amanullah Han'ın General Nadir'i kendi saflarına katma çabası onun Genç Afganlarla olan farklılıklarını ortadan kaldırmamıştır. Savaş Bakanı olarak atanması General Nadir'i sınır kabileleri ile ilgili anlaşmalarla sorumlu kılarak zaten kabilelerle olan iyi ilişkilerini güçlendirmiş ve Afganistan'ın geleceği ile ilgili düşüncelerini Afgan halkı arasında yayması için yeni şanslar yaratmıştır. 1920'de Celalabad'da Amanullah Han'ın reformlarına karşıt bir gazete çıkartmıştır.⁶⁵ Amanullah Han'ın uzlaşmazlığı karşısında askeri reformlarını Amanullah Han iktidarına karşı bir bahane olarak kullanmıştır. Bunun sonucunda Amanullah Han Nadir'i 1924'te Paris büyükelçisi olarak atamıştır.

Amanullah Han 1927'de bir uluslararası tura çıkarak Batılı ülkelerin gelişimine ilk elden şahit olmuştur. Bu gezisinde İngiltere dahil olmak üzere Avrupa ülkelerine, Sovyetler Birliği, Türkiye, Mısır, İran ve Hindistan gibi ülkelere uğramıştır.⁶⁶ Amanullah Han Hindistan ve Mısır'da İslami-milliyetçi bir lider, Avrupa'da liberal bir modernleşmeci, Sovyetler Birliği'nde ise emperyalizm karşıtı bir lider olarak sıcaklıkla karşılanmıştır. Türkiye gezisinde ise Mustafa Kemal Atatürk hiçbir büyük ölçekli politik ve sosyal reformun güçlü bir ordu, öncü bir parti ve milliyetçi bir ideoloji olmaksızın gerçekleşmeyeceği konusunda Amanullah'ı uyarmıştır. Bununla birlikte Amanullah Han bu uluslararası turdayken Süreya'nın Avrupalı giyisiler içinde olduğu fotoğrafları Afganistan'da infiale neden olmuştur.⁶⁷

⁶⁴ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 84.

⁶⁵ A.g.e. s. 85.

⁶⁶ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 86.

⁶⁷ Angelo Rasanayagam, *Afghanistan A Modern History*, London: I. B. Tauris, 2003, s. 21.

Amanullah Han'ın Avrupa'dan cesetlerden sabun yapacak makinalar getireceği ve Allah ve İslam'a karşı cephe aldığı söylentileri dilden dile dolaşmıştır.⁶⁸

Şekil 4: Amanullah Han ve eşi Kraliçe Süreyya Londra'da (1928)

Kaynak: Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880–1946*, California: Stanford University Press, 1969, s. 201.

Gregorian'ın da belirttiği gibi Avrupa gezisi sonrası Amanullah Han artık değişmiş bir adamdır.⁶⁹ Gezi sonrası reformlar da hız kazanmıştır. Batılı kıyafetler halka tanıtılmış, eğitimde yeni reformları gerçekleştirilmiş, memurlara çok eşlilik yasaklanmış ve mahkemeler tamamen seküler bir eğitimden geçmiş hakimlere teslim edilmiştir.⁷⁰ Mahmud Tarzi Amanullah Han'ın bu seri reformlar ile bir temeli olmadan bir abide inşa ettiğini ancak tek bir tuğlanın çekilmesi ile yıkılacağını

⁶⁸ Louis Dupree, *Afghanistan*, New Jersey: Princeton University Press, 1973, s. 450.

⁶⁹ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 258.

⁷⁰ Thomas Barfield, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, s. 189.

belirtmiştir.⁷¹ Sonuç olarak 2 Ekim 1928'de Kabil'de hükümet karşıtı protestolar başlamış ve takip eden süreçte doğu ve güneydoğu aşiretlerinin katıldığı eyaletler ayaklanmaya başlamıştır.⁷² Bir ay sonra Amanullah Han Peştun kabile liderleri ve ulema ile müzakere masasına oturmuş ve kendisinden Mahmud Tarzi'nin kızı Süreyya'dan boşanması, Tarzi ailesini sınır dışı edilmesi, Mahmud Tarzi'nin yargılanması, reformlarının geri alınması, vergilerin düşürülmesi, İngilizlerden başka tüm yabancı elçiliklerin kapatılması istenmiştir. Ortaya çıkan kargaşa ortamından yararlanan Baçe Sakav lakaplı (Habibullah Kalakani) bir eşkıya ise Kabil'e saldırmış ve kendisini emir ilan etmiştir. Habibullah Afganlara yeniden Kuran ve Şeriat kanunlarına dönüleceğinin sözünü vermiş, bütün modern okulları kapatmış, Türkiye'ye gönderilmiş olan kız öğrencileri geri çağırarak ve poligami kanunlarını yeniden yürürlüğe koymuştur.⁷³ Doğu'dan kabilelerin ve kuzeyden Habibullah'ın saldırıları karşısında tahttan çekilen Amanullah Han ise önce Kandahar'a oradan da 26 Nisan 1960'ta vefat edeceği İtalya'ya gitmiştir.⁷⁴ Mahmud Tarzi ise İran üzerinden Türkiye'ye geçerek 1933'teki vefatına kadar burada kalmıştır.

Bu süreçte Amanullah iktidarını devam ettirebilmek için önemli bir adım da Amanullah Han'ın Moskova büyükelçisi Gulam Nabi Çarki tarafından liderlik edilen Çarki seferi olmuştur.⁷⁵ Türkiye'de eğitim görmekte olan Afgan subaylar ve 800 kadar Sovyet saldırı gücünden oluşan bu grup kuzeyde önemli ilerlemeler kaydetmiş ve Taşkurgan, Belh ve Mezar-ı Şerif'i ele geçirmiştir. Ancak Kabil'e giden yol açıkken grubun ilerleyişi aniden durmuştur.⁷⁶ Sovyet kaynakları bu geri çekilişi Amanullah'ın mücadelesini bırakmasına bağlarken bazı kaynaklar ise İngilizlerle seferi sonlandırmak üzere yapılan bir anlaşmaya dayandırmaktadır.

Amanullah Han'ın iktidardan düşüşü çeşitli çevrelerce farklı şekillerde yorumlanmıştır. Örneğin Sovyet otoriteleri 1928 olaylarını bir İngiliz tertibatı olarak görmüşlerdir.⁷⁷ İngilizler Afgan bağımsızlık hareketini sınır kabilelerini kullanarak yok etmiştir. Sovyet gazetelerinden Pravda Osmanlı'ya karşı Arap isyanını

⁷¹ Louis Dupree, *Afghanistan*, s. 452.

⁷² Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 87.

⁷³ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 275.

⁷⁴ Louis Dupree, *Afghanistan*, s. 452.

⁷⁵ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 89.

⁷⁶ A.g.e. s. 90.

⁷⁷ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 267.

örgütleyen T. E. Lawrance'ın Amanullah Han'a karşı isyanı da planladığını yazmıştır. Sovyet gazeteleri bu konuda yalnız değildir. Alman ve Fransız gazeteleri de bunun bir İngiliz tertibatı olduğunu belirtmişlerdir. İngiliz gözlemciler ise gelişen olayları dini fanatizme ve Amanullah Han'ın sabırsızlığına bağlamışlardır. Ancak dış bağlantısı nasıl olursa olsun 1928'de yaşanan gelişmelerin iç nedenleri yeterli açıklamaları oluşturmaktadır.

Gregorian Amanullah Han'ın reform programlarının daha sınırlı olan öncülleri ile aynı zayıflıkları gösterdiğini belirtmektedir.⁷⁸ Amanullah Han Afgan toplumunu gerekli finansal kaynaklar, teknolojik kabiliyetler, insangücü ve kapsamlı bir plan olmadan hızlıca dönüştürmeye çalışmıştır. Gregorian'a göre Afganistan'ı sosyo-ekonomik yapısını dönüştürmeden ve dini ve kabilesel otoriteleri ortadan kaldırmadan modernleştirmek mümkün değildir. Lee ise başarısızlığın nedenlerinden biri olarak ise Amanullah Han, Süreyya, Mahmud Tarzi ve Genç Afganların Türkiye için iyi olanın Afganistan için de iyi olacağı inancı olduğunu belirtmiştir.⁷⁹ Lee'ye göre Afgan modernleşmecileri Tanzimat ve Atatürk modellerini Afganistan'a uyarlarken Türkiye'nin yüzyıllardır Avrupa kültürü ile iç içe olduğunu göz ardı etmişlerdir. Diğer bir taraftan Afganistan ise Avrupa ve Avrupa kültüründen yalıtılmış bir durumdadır. Afganistan'ın Avrupa ile ilişkileri ancak 19. yüzyılda bölge üzerindeki İngiliz-Rus rekabeti ile gerçekleşecektir. Dahası Atatürk reformları yüzyıllık bir modernleşme birikimi üzerine inşa edilirken Amanullah Han aynı dönüşümü on yılda gerçekleştirmeyi umut etmiştir. Benzer bir şekilde Mustafa Çokay da Amanullah Han'ın Atatürk'ün adımlarını takip ettiğini ancak Türkiye'nin Avrupa kültürü ile bir arada olduğunu, Türkiye'nin Afganistan'ın aksine bir kabile devleti olmadığını ve Atatürk'ün kendisine sadık bir ordusunun olduğunu belirtmiştir.⁸⁰

2.3. Amanullah Han Dönemi Afganistan Dış Politikası

Amanullah Han İngiltere ve Rusya'yı dengelemek amacı ile Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkilerini geliştirmeyi amaçlamış ancak bir karşılık bulamamıştır.⁸¹ Sovyetler Birliği ile ilgili ilişkilerinde kararsız bir tutum sergileyen ve Afganistan'ı

⁷⁸ A.g.e. s. 269.

⁷⁹ Jonathan L. Lee, *Afghanistan: A History from 1260 to the Present*, s. 496.

⁸⁰ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 274.

⁸¹ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 64.

İngiliz nüfuz alanında gören Amerika Birleşik Devletleri ne Afganistan'ın bağımsızlığını tanımış ne de 1942'ye kadar diplomatik bir ilişki kurmuştur. Diplomatik tanınırlık kazanmak, modernleşme çabaları için dış sermaye bulmak ve uzman desteği almak için uluslararası destek ihtiyacındaki Amanullah Han ve Mahmud Tarzi için bu hayal kırıklığı olmuştur. Bu hayal kırıklığı Amanullah Han'ın zamanın yükselen gücü Japonya'dan da aradığı desteği bulamaması ile derinleşmiştir.⁸²

Müslüman dünyada ise Amanullah Han Türkiye, İran ve Mısır ile dostluk ve işbirliği anlaşmaları imzalamıştır.⁸³ İran ve Mısır diplomatik destekten daha fazlasını veremezken Türkiye Amanullah Han iktidarına önemli yardımlarda bulunmuştur. Amanullah Han'ın modernleşme programını destekleyen Türkiye Afganistan'a ihtiyacı olan askeri ve sivil uzman desteğini sağlamış ve Afganistan'dan öğrenciler kabul etmiştir. Türkiye ile iyi ilişkiler ilk başta gelenekçileri de memnun ederken Türkiye'de hilafetin kaldırılması ile birlikte bir ihtilaf unsuru olmuştur.⁸⁴

Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'dan aradığı desteği bulamayan Amanullah Han yönetimi yüzünü İtalya, Almanya ve Fransa gibi Avrupa güçlerine dönmüştür.⁸⁵ Afgan diplomatik girişimleri başarılı olmuş ve 1921 ile 1922 arasında hepsi Afgan bağımsızlığını tanıyarak işbirliği anlaşmaları imzalamışlardır. Tarzi Fransa ile kültürel alanda Afganistan'da İstiklal Lisesi'nin kurulmasında ve Fransa'da Afgan öğrenciler için bir üniversite bursunun oluşturulmasında anlaşmıştır.⁸⁶ Askeri alanda ise Fransa'dan silah ve cephane alımını gerçekleştirmiş ve İngilizlerin Bombay'da silah sevkiyatını engellemeleri üzerine Fransız diplomatik desteğini sağlamıştır. Avrupa ülkelerinin politik destekleri ve maddi yardımları Amanullah iktidarına yardımcı olmuş ancak İngiliz-Rus baskısına karşı bir denge unsuru oluşturamamışlardır.⁸⁷ Amanullah özellikle Almanya'ya karşı büyük umutlar beslemiş ancak savaş mağlubu ve iç karışıklıklarla meşgul olan Almanya'dan aradığı desteği alamamıştır. Bu durum Amanullah'ı İngiltere'yi dengelemek için Sovyetlerle işbirliğine yönelmekten başka bir seçenek bırakmamıştır.

⁸² A.g.e. s. 65.

⁸³ A.g.e. s. 65.

⁸⁴ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 262.

⁸⁵ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 65.

⁸⁶ Shaista Wahab & Barry Youngerman, *A Brief History Of Afghanistan*, s. 105 - 106.

⁸⁷ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 65.

Afgan–Sovyet ilişkilerindeki ani gelişim olağanüstü koşulların altında gerçekleşmiştir.⁸⁸ Geçmişte Rusya’yı dengelemek amacı ile İngiltere ile ilişkiler kuran Afganistan bu sefer de İngiltere’yi dengelemek amacı ile Rusya ile yakınlaşmış ve Rusya’nın Çarlık geçmişini geçici de olsa görmezden gelmiştir. Rusya’da güç konsolidasyonu peşindeki Bolşevikler ise barışçıl bir dış politika izlemeyi uygun görmüşlerdir.

Amanullah Han’ın Bolşevik rejimini tanınması ile Kremlin de Mayıs 1919’da Afganistan’ın bağımsızlığını tanımıştır. Afganistan üzerindeki Çarlık dönemi iddialarından vazgeçtiğini açıklamış ve Amanullah iktidarını bölgede emperyalizm karşısı bir güç olarak övmüştür.⁸⁹ Bundan başka Lenin Afganistan’a 13 uçak, pilot ve teknisyenler göndermiştir.⁹⁰ Sovyetler Birliği politik ve maddi destek sözleri vermiş ve Şubat 1921’de Afgan–Sovyet Dostluk ve İyi Komşuluk İlişkileri Anlaşması imzalanmıştır. Afganistan’ın Rus kartını oynaması Afgan–İngiliz ilişkilerinde farklı sonuçları olmuştur.⁹¹ Amanullah Han’ın Sovyetlere daha da yakınlaşmasından çekinen İngiltere Afganistan’ın bağımsızlık taleplerine daha esnek bir şekilde yaklaşmasına neden olmuştur. Böylece Kasım 1921’de bir anlaşma imzalanmıştır. Diğer bir taraftan ise birçok İngiliz yetkili Amanullah Han’ı Sovyet yanlısı bir iktidar olarak yorumlamıştır.

Rusya’ya karşı Afganistan’a geleneksel İngiliz desteği ortadan kalkınca Sovyetler Amanullah’ı hayal kırıklığına uğratmakta gecikmemişlerdir.⁹² Öncelikle Sovyetler Birliği maddi destek sözlerini yerine getirememiştir. Bu Sovyet isteksizliğinden başka Sovyet endüstrisinin zayıflığı ve iç karışıklıklar nedeniyle gerçekleşmemiştir. Bundan başka Sovyetler Birliği 1921’de Buhara’da Afgan halkını emir ve beylerin boyunduruğu altından kurtarmayı hedefleyen Genç Afgan Devrimcileri Merkez Komitesi’nin kurulmasına yardım etmişlerdir. Sovyetler 1921 Anlaşmasını birçok yönden ihlal etmişlerdir.⁹³ Tartışmalı sınır topraklarının Afganistan’a teslimini gerçekleştirmemişler ve Orta Asya’da Genç Buharalılar ve Genç Kivalılar gibi devrimci grupları destekleyerek Buhara ve Kiva emirliklerini ilhak etmişlerdir. Bunların sonucunda ortaya çıkan İslamcı–milliyetçi bir kimlikteki

⁸⁸ A.g.e. s. 66.

⁸⁹ A.g.e. s. 67.

⁹⁰ Shaista Wahab & Barry Youngerman, *A Brief History Of Afghanistan*, s. 105.

⁹¹ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 68.

⁹² A.g.e. s. 69.

⁹³ A.g.e. s. 70.

Basmacı Ayaklanması'nı kanlı bir şekilde bastırmışlardır. Tacik, Özbek, Türkmen ve Kırgızlardan oluşan 80,000 mülteci ile Buhara emiri ve bakanları Afganistan'a kaçmıştır. Bütün bunlar Amanullah Han yönetimini Sovyetler Birliği ile ilişkileri nezdinde zor duruma düşürmüştür.⁹⁴ Afganistan'ın Sovyetler Birliği'ni karşısına alabilmesi için gereken Batı yardımları da ortada yoktur. 1920'lerde sömürgelerinde yükselen milliyetçi hareketlerle başa çıkmak zorunda kalan İngiltere Lenin'in ölümü sonrası güç mücadeleleri ile uğraşan Sovyetlerin öncüllerinden daha fazla bir tehdit olmadığına karar vererek Afganistan bölgesinde bir savunma hattı politikasından vazgeçmiştir. Türkiye ve İran da İngiltere ya da Sovyetler Birliği'ni karşısına almayı göze almamıştır. Bu nedenlerle Afganistan diplomatik protestolardan başka bir şey yapamamıştır. Bu durum Orta Asya Müslümanlarına bir destek veremeyen Amanullah'ın ve pan-İslamcı söylemlerinin güvenilirliğini zedelemiştir.⁹⁵

⁹⁴ A.g.e. s. 71.

⁹⁵ A.g.e. s. 72.

3. PASİF DEVRİM KURAMI VE AFGAN MODERNLEŞMESİ

3.1. Amanullah Han'ın Pasif Devrimi

Gramsci pasif devrim kuramının yalnızca İtalya'ya değil radikal-Jakobin tipi bir politik devrim olmaksızın reformlar ya da ulusal savaşlarla devleti modernleştiren ülkelere de uygulanabileceğini belirtmektedir.¹ Gramsci'ye göre modern Avrupa devletleri sınıf mücadeleleri, aydınlanmış monarşi tipinin yukarıdan müdahaleleri ve ulusal savaşlardan oluşan ardışık dalgalarla kurulmuşlardır.² Amanullah Han iktidarının reformları da bir pasif devrim örneği oluşturmaktadır. Afganistan'da bir burjuva sınıfının alması gereken rolü monarşi almıştır. Buna karşılık Amanullah Han'ın reformları geleneksel aristokrasiyi ve dini liderleri karşısında bulmuştur. Bununla birlikte Amanullah Han'ın pasif devrimi yalnızca ulusal değil uluslararası bağlamda da ele alınmalıdır.

Gramsci'nin analizlerinde kullandığı Doğu-Batı, Kuzey-Güney, kent-kır ayrımları Gramsci'nin kuramsal yaklaşımının zamansallığının yanında uzaysallığını da göstermektedir. Kipfer'e göre Gramsci'nin bu uzaysallığı onun tarihselciliği ile çelişmemektedir.³ Morton ise Gramsci'nin uzaysallığının bir metafor değil bir aktüalite olduğunun altını çizmektedir.⁴ Gramsci'nin uzaysallığı onun ölçeksel hiyerarşiler biçiminde düşünüş şeklinde yatmaktadır. Örneğin Jessop Gramsci'nin ulusal ölçeği kendiliğinden verili olarak alan bir metodolojik milliyetçi olmadığını belirtmektedir.⁵ Bunun yerine Gramsci belirli bir ölçeğin diğer ölçeklerle bağımlı inceler. Jessop Gramsci'nin bu nedenle hegemonya ve hakimiyeti yerel düzeyde (Paris şehir bloğunun diğer Fransız şehirleri üzerindeki hakimiyeti), bölgesel düzeyde (İtalyan birleşmesi üzerindeki Piedmonte hakimiyeti ya da kuzeyli şehir bloğu ile güneyde kırsal bloğun ittifakı), ulusal düzeyde (Fransız burjuva nüfuzunun ulusal ve kıtasal liderliği), transatlantik düzeyde (Amerikanizm ve Fordizm) ve küresel düzeyde (ekonomik ve politik hakimiyetin gelecekte Amerika'dan Asya'ya

¹ Antonio Gramsci, *Prison Notebooks: Volume 2*, der. ve çev. Joseph Buttigieg, New York: Colombia University Press, 1996, s. 232.

² Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, der. Quintin Hoare & Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers, 1971, s. 115.

³ Stefan Kipfer, "City, Country, Hegemony: Antonio Gramsci's Spatial Historicism," *Gramsci Space, Nature, Politics* içinde, der. Michael Ekers, Gillian Hart, Stefan Kipfer, Alex Loftus, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2012, s. 83.

⁴ Adam David Morton, "Traveling with Gramsci: The Spatiality of Passive Revolution," *Gramsci Space, Nature, Politics* içinde, der. Michael Ekers, Gillian Hart, Stefan Kipfer, Alex Loftus, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2012, s. 48.

⁵ Bob Jessop, "Gramsci as a Spatial Theorist," *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Cilt: 8, Sayı: 4, 2006, s. 425.

geçme ihtimali) ele aldığını göstermiştir. Gramsci jeopolitikada da Rudolf Kjellen'in çalışmalarının ötesine geçilmesi gerektiğini söyleyerek Amerikanizm ve Fordizme verdiği dikkat ile 20. yüzyılda değişen coğrafyanın ve uzaysallığın altını çizmiştir.⁶ Morton Gramsci'nin kapitalizmi farklı ölçeklerde ele aldığını belirtmiş ve bu uzaysal farkındalığı tanıyamamanın Gramsci'nin sorunsalını ulusal sınırlarla sınırlamakla sonuçlanabileceğini söylemiştir.⁷

Tablo 3: Gramsci'de bazı uzaysal metaforlar

Doğu/Batı Devlet Morfolojisi
Kuzey/Güney Kozmolojisi
Manevra Savaşı
Mevzi Savaşı
Altyapı ve Üstyapı
Tarihsel Blok
Hegemonik Blok
Moleküler Dönüşüm
Pasif Devrim
Birleşik Cephe
Öncü
Siper, Tabya, Dış Hat

Kaynak: Bob Jessop, "Gramsci as a Spatial Theorist," *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Cilt: 8, Sayı: 4, 2006, s. 423.

Afganistan'ın eşitsiz ve bileşik gelişimi de düzeyler halinde ele alınmalıdır. İlk olarak Afganistan ekonomik ve sosyo-kültürel olarak parçalı bir görüntüdedir. Barfield Afganistan'da ulusal bir devletin tarihteki varlığının sorunlu olsa da Afganistan'ı oluşturan bölgeler için hiç de öyle olmadığını belirtmektedir.⁸ Bu bölgeler milenyum boyunca varlığını sürdürmüştür. Batıda Herat, güneyde

⁶ Adam David Morton, "Disputing the Geopolitics of the States System and Global Capitalism," *Cambridge Review of International Affairs*, Cilt: 20, Sayı: 4, 2007, s. 605.

⁷ Adam David Morton, "Waiting for Gramsci: State Formation, Passive Revolution and the International," *Millennium*, Cilt: 35, Sayı: 3, 2007, s. 598.

⁸ Thomas Barfield, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, New Jersey: Princeton University Press, 2010, s. 342.

Kandahar, kuzeyde Mezar-i Şerif ve doğuda Kabil kendi bölgelerinde lider şehirler olmuşlardır. Afganistan’da başka bir önemli ayrım ise kırsal ve kent arasındadır. Afganistan’ın dağlık coğrafyası ülkenin tüm tarihinde önemli bir rol oynamış ve Amanullah Han dönemi de bir istisna olmamıştır. Bu nedenle Amanullah Han’ın iktidarı ve reformları kent ile sınırlı kalmıştır. Örneğin Saikal Afganistan’ın kırsal kesimlerine Amanullah Han’ın reformlarının yalnızca dedikodusunun ulaşabildiğini belirtmektedir.⁹ Dahası, Afgan kırsalı kabileler şeklinde örgütlenmiştir. Bu kabileler Amanullah Han’ın reformlara karşı bir direnç unsuru olmuştur. Afganistan’ın bir diğer önemli özelliği ise jeopolitik konumudur. Asya kıtasının doğu–batı, kuzey–güney geçiş yolunda bulunan Afganistan 19. yüzyıl ile birlikte İngiliz ve Rus İmparatorluklarının arasında kalarak büyük güç rekabetinin bir parçası haline gelmiştir. Afganistan’ın bu durumu onu Gramscigil bir analiz için uygun bir vaka kılmaktadır. Öyleyse Gramscigil bir yaklaşım yerel, bölgesel, ulusal, kıtasal ve küresel ölçekleri kullanmalıdır. Böylece Amanullah Han’ın pasif devrimi eşitsiz ve bileşik gelişmenin koşulları altında incelenebilir hale gelmektedir.

Morton’a göre Gramsci’nin Anglo–Sakson kapitalist hegemonyasının yükselişini, Avrupa’nın dış sermayenin artan müdahaleciliğine verdiği faşizm karşılığını, Rus Devrimi ve Woodrow Wilson’un liberal uluslararasııcılığı bağlamında eşitsiz ve bileşik gelişim şartlarını birlikte ele alışı farklı deneyimleri ve üst üste binen tarihleri bir arada düşünüş şeklini ele vermektedir.¹⁰ İtalyan *Risorgimento*’nun (1861), Meiji Restorasyonu’nun (1868–1912), Meksika Devrimi’nin (1910–1920) ya da modern Türkiye’nin kuruluşunun (1919–1923) eşitsiz ve bileşik gelişimin jeopolitiği dahilinde bir arada nasıl ele alınabileceğini soran Morton için dünyada gerçekleşmiş pasif devrimler silsilesi karşılaştırılabilir sosyal fenomenler olarak ya da tarihsel olarak bütünleşik bir sürecin farklılaşmış sonuçları olarak anlaşılabilir.¹¹ Devletin yeniden örgütlenmesi veya kapitalist yeniden yapılanma olarak pasif devrim stratejisi sermaye birikiminin eşitsiz ve bileşik gelişmenin uzaysal ve zamansal şartları dahilinde gerçekleşebileceği tarihsel bir yol haline gelmiştir.¹²

⁹ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, New York: I. B. Tauris, 2004, s. 80.

¹⁰ Adam David Morton, “Waiting for Gramsci: State Formation, Passive Revolution and the International,” s. 617.

¹¹ Adam David Morton, “The Continuum of Passive Revolution,” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, 2010, s. 331–332.

¹² A.g.e. s. 332–333.

Modern tarihte yaşanmış birçok dönüşüm birer pasif devrim örneği oluşturmaktadır. Bu durum birçok akademisyenin de ilgisini çekmiştir. Örneğin Davidson 17. yüzyılda İskoç kapitalizminin İngiliz–Fransız çekişmesinin etkisi altında nasıl şekillendiğini incelemiştir.¹³ Davidson’a göre bu sürecin sonucunda İskoç burjuvasının ne aristokrasi ne de işçi sınıfı tarafından kısıtlandığı bir görüntü ortaya çıkmıştır.¹⁴ Kanada tarihini ele alan McKay 1840’larda yaratılan ve 1940’larda yeniden yapılandırılan Kanada’nın dünyadaki diğer devletlerle karşılaştırıldığında ihtiyacı olan ideolojik ve yapısal kaynaklarının eksik olduğunu belirtmiştir.¹⁵ Hesketh pasif devrimin 20. yüzyıl Meksika tarihinde yinelenen bir olay olduğunu belirtmiştir.¹⁶ Hesketh’e göre modern Meksika devletin sosyal ilişkileri yeniden yapılandığı ve sınıflı toplumu güçlendirdiği pasif devrimler dizisi ile ortaya çıkmıştır. Meksika’nın 1970’lerde geçirdiği neoliberal dönüşümü ele alan Morton ise bu sürecin hegemonya krizleri ile biçimlendiğini söylemiştir.¹⁷ Çin’deki devlet–emek ilişkilerini inceleyen Gray Çin’in 1970’lerde yaşadığı dönüşümün bir pasif devrim örneği olduğunu ve bunun uluslararası ekonomi politik değişimlerle birlikte anlaşılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁸ Sovyetler Birliği’nde Mikhail Gorbaçov’un Perestroyka ve Glasnost politikalarını inceleyen Simon üretim ilişkilerini dönüştüren ve varolan üretim ilişkilerinde değişikliklere neden olan iki tür pasif devrim olduğunu belirtmiştir.¹⁹ Simon’a göre Gorbaçov dönemi reformları ikinci türe ve Boris Yeltsin dönemi politikaları ilk türe girmektedir.²⁰ Bruff da 2003’te Almanya’da yürürlüğe giren “Gündem 2010” reform paketinin bir pasif devrim örneği olduğunu belirtmiştir.²¹ Bruff’un da belirttiği üzere bu paket ile devlet eli ile neoliberal bir hızlı değişim hedeflenmiştir.

¹³ Neil Davidson, “Scotland: Birthplace of Passive Revolution?” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, 2010.

¹⁴ A.g.e. s. 358.

¹⁵ Ian G. McKay, “The Canadian Passive Revolution, 1840-1950,” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, 2010, s. 377.

¹⁶ Chris Hesketh, “From Passive Revolution to Silent Revolution: Class Forces and the Production of State, Space and Scale in Modern Mexico,” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, 2010, s. 383.

¹⁷ Adam David Morton, “Structural Change and Neoliberalism in Mexico: 'Passive Revolution' in the Global Political Economy,” *Third World Quarterly*, Cilt: 24, Sayı: 4, 2003, s. 645.

¹⁸ Kevin Gray, “Labour and the State in China's Passive Revolution,” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, 2010, s. 465.

¹⁹ Rick Simon, “Passive Revolution, Perestroika, and the Emergence of the New Russia,” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, 2010, s. 429.

²⁰ A.g.e. s. 430.

²¹ Ian Bruff, “Germany's Agenda 2010 Reforms: Passive Revolution at the Crossroads,” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, 2010.

Pasif devrim kuramı ekzojen bir modernleşme süreci önermektedir. Napolyon ordularının Fransız Devrimi ile ortaya çıkan düşünceleri Avrupa'ya yaydığı gibi Avrupa da bu düşünceleri dünyanın geri kalanına taşımıştır. Kimi halklar doğrudan Avrupa devletlerinin denetimi altında modernleşirken kimi yerlerde modernleşme reformcu bir karakterle gerçekleşmiştir. Böylece Afganistan gibi Batı'nın geçirdiği süreçleri yaşamayan halklar Batılı norm, değer ve kurumlarla tanışarak eşitsiz ve bileşik gelişimin birer parçası olmuşlardır. Bu Batılılaşma ya da diğer bir deyişle Avrupalılaşma süreci Gramsci'ye göre evrensel ve kaçınılmaz bir süreçtir. Örneğin Gramsci'ye göre diğer kültürlerin dünya medeniyetinin hiyerarşik bir şekilde birleşmesi sürecinde bir önemi olduğunu kabul etsek bile tarihsel ve somut olarak tek evrensel kültür olan Avrupa kültürüne yaptıkları katkı kadar evrensel değerleri vardır.²² Fontana'ya göre dünyanın kültürel olarak birleşmesine dikkat çeken Gramsci öncelikle böyle bir birleşmenin uzaysal anlamda hiyerarşik olduğunu belirtmektedir.²³ Gramsci dünyayı Avrupa kültürünün penceresinden görmekte ve böylece Avrupa ve dünyanın geri kalanı arasında bir çift kutupluluk oluşturmaktadır. Bu diğer kültürler Avrupa kültüründe belirli bir yer kazandıkları kadar önem taşımakta ve ancak Avrupa kültürü ile ilişkileri bakımından anlamlı bir şekilde var olmaktadır. Avrupa evrensel değerleri ve evrensel çıkarları ifade edereken Avrupalı olmayanlar yalnızca kendilerine ait değerleri, normları ve inançları ifade etmektedirler. Fontana'ya göre Gramsci'nin Avrupa kültürünün dünyadaki hegemonyasını tartıştığı açıktır. Avrupanın dünyadaki rolü burjuvanın büyük Avrupa devletlerinde aldığı rolle paraleldir. Bu anlamda, Gramsci Hegel'in tinini somutlaştırır ve kurumsallaştırır.²⁴ Avrupa tarafından tarihselleşen ve somutlaşan evrensel kültür elbette burjuva kültürüdür. Burjuva Avrupa'da ve Avrupa dışında eş zamanlı olarak kendi hegemonyasını kurmuştur. Afganistan ve diğer birçok ülke de bu sürecin pasif devrimler yolu ile bir parçası olmuştur. Avrupa Avrupalı olmayan toplumlar için bir model haline gelmiştir. Bu toplumlar pasif devrimler yolu ile sosyal, kültürel, ekonomik olarak yeniden örgütlenmişlerdir.

²² Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 416.

²³ Benedetto Fontana, "Political Space and Hegemonic Power in Gramsci," *Journal of Power*, Cilt:3, Sayı: 3, 2010, s. 343.

²⁴ A.g.e. s. 345.

Gramsci'ye göre yalnızca evrenselliğe ulaşabilen sınıflar hegemon olabilir ve böylece ulusal bir sınıf olabilirler.²⁵ Öyleyse özgünün evrensele dönüşümü Gramsci'de ancak bir etik-politik an ile yani objektiften sübjektife, zorunluluktan özgürlüğe geçişi mümkün kılan katarsis (arınma) ile gerçekleşebilir.²⁶ Böylece Bobbio'nun da belirttiği üzere Gramsci'de maddi koşullar tarihin aktif öznesi tarafından hangi amaç arzulanıyorsa o amaç için bir araca dönüşürler.²⁷ Altyapı insanı ezen ve pasif bir konuma dönüştüren bir şey değildir artık; yeni etik-politik formlar yaratmak üzere bir enstrümana dönüşür. Altyapı ve üstyapı arasındaki ilişki natüralistik bir bakış açısından bakıldığında bir neden-sonuç ilişkisine bürünerek tarihsel kadercilikle sonuçlanır. Oysa tarihin aktif öznesinin bakış açısından değerlendirildiğinde bir araç-amaç ilişkisine dönüşür. Belirlediği amacın peşinde altyapıyı bir enstrüman olarak kullanan üstyapısal düzeyde hareket eden tarihin aktif öznesidir.

Amanullah Han Afganistan'da bir burjuva devrimi gerçekleştirmeye çalışarak modern Afgan ulusunu inşa etmeyi amaçlamıştır. Böylece Amanullah Han bir burjuva sınıfının alması gereken rolü almış ve yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşen bir süreç ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Amanullah'ın Afganistan'ı kapitalist moderniteye ulaştıracak materyal araçları sınırlı kalmıştır. Amanullah Han Afganistan'da merkezi iktidarı güçlendirecek ve bölgeler arası ilişkileri kuvvetlendirecek bir ulaşım ve iletişim ağından da yoksundur. Bunun nedenlerinden biri de uluslararası alandadır. Afganistan'ın eşitsiz ve bileşik gelişimi jeopolitik-ekonomik baskılar altında şekillenmiştir. Öncelikle Afganistan'ın jeopolitik konumu onu büyük güç rekabetinin bir parçası haline getirmiştir. Bu nedendir ki Amanullah modernleşme sürecini bağımsızlıktan ayrı bir olgu olarak görmemiştir. Ancak Çarlık Rusyasının aksine Afganistan 1920'li yılların uluslararası konjonktüründe ihtiyacı olan dış sermaye ve teknik desteği bulamamıştır. Oysa Amanullah Han büyük modernleşme projeleri için ihtiyacı olan sermayeye sahip değildir. Bunda Amanullah'ın büyük ölçekli dış yatırımları istememesi ve Afganistan'da dış yatırımları koruyacak kanunların, banka ve kredi kuruluşlarının yokluğu da önemli

²⁵ Carlos Nelson Coutinho, *Gramsci's Political Thought*, Leiden: Brill Academic Publishers, 2012, s. 56.

²⁶ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 366 - 367.

²⁷ Norberto Bobbio, "Gramsci and the Conception of Civil Society," *Gramsci and Marxist Theory* içinde, der. Chantal Mouffe, Londra: Routledge, 1979, s. 34.

bir rol oynamıştır.²⁸ Afganistan'ın dünyadan yalıtılmış konumu ve dünyaya açılmak için Hindistan yoluna bağımlılığı da Afganistan'ın eşitsiz ve bileşik gelişimini sınırlandırmıştır.

19. yüzyılda gerçekleşmiş olan ve “Büyük Oyun” olarak isimlendirilen İngiliz–Rus jeopolitik rekabeti Afganistan'ın eşitsiz ve bileşik gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Böylece Afganistan dışarıdan gelen ekonomik ve jeopolitik baskılarla modern düşünce, kurum ve teknolojiler ile tanışmıştır. Ömer Tarzi de Afganistan'ın Büyük Oyun'un bir parçası olmasını olumlu bir olay olarak yorumlamaktadır.²⁹ Tarzi'ye göre Afganistan Büyük Oyun olmasa İngiltere ve Rusya'dan gelen fikirleri, teknikleri ve politikaları öğrenemeyecektir. Bu süreç yalnızca askeri reformların gerçekleştiği bir süreç değildir. Örneğin Mahmud Tarzi Siraj al-Ahbar'da Afganistan'ın Batı'nın yalnızca askeri tekniklerini almaması gerektiğini belirtmiştir.³⁰ Tarzi'ye göre Avrupa'nın dünyada sağladığı üstünlüğü ekonomik ve kültürel yönlerini görmezden gelerek yalnızca askeri güce bağlamak yanlış olacaktır. Müslüman ülkeler de Rusya ve Japonya gibi kurumsal olarak yeniden örgütlenerek gençleşmelidirler. Ancak bu kurumsal dönüşüm elektrik, kimya, telegraf ve demir yolları gibi gelişmeler olmadan eksik kalacaktır.

Gelişim her ülkede aynı şekilde gerçekleşmemektedir. Örneğin Gramsci'nin de dediği gibi gelişmiş bir ülkede doğan bir ideoloji daha az gelişmiş ülkelere yayılarak oradaki yerel kuvvetlerle birleşir.³¹ Böylece yeni bileşimler ortaya çıkar. Amanullah Han'ın Mustafa Kemal Atatürk ile benzerlikleri ve farklılıkları bu bütünsel sürecin farklılaşmış sonuçlarına başka bir örnektir. Her ne kadar iki ismin ortak noktaları olsa da Amanullah Han Atatürk'ün sekülerizmini paylaşmamakta İslami merkezli bir Afganistan hayal etmektedir. Amanullah Han Atatürk'ün reformlarından ilham almakta ancak farklı bir yöne doğru ilerlemeyi hedeflemektedir.³²

Amanullah Han dönemi modernleşme sürecinin bir diğer sorunu da bütün siyasetin monarşi tarafından yutulmasıdır. Amanullah'ın Türkiye gezisi esnasında Mustafa Kemal Atatürk'ün öğütlediğinin aksine Afganistan'da ne güçlü bir ordu

²⁸ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, California: Stanford University Press, 1969, s. 254.

²⁹ Ömer Tarzi, Röportaj, 8. 10. 2019.

³⁰ A.g.e. s. 167.

³¹ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, s. 182.

³² Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, s. 60.

vardır ne de öncü bir parti oluşmuştur. Bir anayasa oluşturulmuş ve kabine sistemine geçilmiş ancak bir parti kurulmamıştır. Bu nedenle Afganistan kitlelere ulaşarak eğitici rol oynayacak dönüştürücü bir güçten mahrum kalmıştır. Ekonomik determinizme karşı çıkan Gramsci siyaseti oldukça olumlu olarak resmetmektedir. Gramsci Machiavelli'nin bir ideal olarak prensinin modern karşılığını siyasi parti olarak görmüştür. Bir modern prens olarak siyasi parti yeni ulusal yapılar yaratmak için elzemdir. Yeni liderler ve entelektüeller yetiştirecek bir partinin yokluğu Afgan entelektüellerin durumu düşünüldüğünde daha da önem kazanmaktadır. Bir burjuva sınıfının yokluğunda monarşi ile ittifak kuran Afgan entelektüelleri böylece monarşiye tabi olmuşlardır. Örneğin Genç Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Devrimi'ni gerçekleştirirken Genç Afganlar monarşinin pasif bir takipçisi olarak kalmışlardır.

Sonuç olarak Amanullah dini ve kabilesel sadakatler ile hareket eden Afgan halkından vatandaşlık bağı ile bağlı bireylerden oluşan modern bir ulus yaratmakta başarısız olmuştur. Amanullah Han'ın reformları halk arasında destek kazanamamış ve kitlelerin merkezi iktidara yabancılaşmasına neden olmuştur. Devlet bir eğitimci rolünü üstlenememiş ve toplumda ideolojik bütünlük sağlayamamıştır. Mahmud Tarzi'nin Siraj Al-Ahbar'da yazdığı gibi Afganistan bir ulus görünümünde değildir.³³ Tarzi'nin belirttiği gibi Afganistan'da şehir şehire, köy köye, sokak sokağa, kabile kabileye, kardeş kardeşe karşıdır. Afganistan'ı ulusal bir birliğe ulaştıracak adımlar atılamamıştır. Bununla birlikte Amanullah Han Afganistan'ın feodal ekonomik altyapısını dönüştürememiştir. Bu nedenlerle dini ve kabilesel bağlar çözülmeyle birlikte üstyapı içerisindeki değişimlere bir direnç unsuru olarak kalmıştır.

3.2. Amanullah Han ve Manevra Savaşı

Gramsci için devlet politik toplum ve sivil toplumun toplamıdır.³⁴ Politik toplum zorun alanı iken sivil toplum rızanın alanıdır. Bu da sivil toplumun hegemonya için verilen mücadelenin alanını oluşturduğu anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Gramsci'ye göre Doğu'da devlet herşeydir; sivil toplum ilkel ve peltemsidir.³⁵ Bu da Doğu'da doğrudan hakimiyetin ve silahlı gücün öne çıktığı bir

³³ Vartan Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, s. 166.

³⁴ Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, der. Quintin Hoare & Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers, 1971, s. 263.

³⁵ A.g.e. s. 238.

politik evren doğurmaktadır. Buna rağmen Afgan ordusu Amanullah Han iktidarı tarafından fazla önemsenmemiştir. Amanullah Han dışarıdan gelecek tehditlerin diplomasi ile iç ihtilafların ise eğitim ile çözülebileceğini düşünmüştür.³⁶ Bununla birlikte ordu yozlaşma içerisinde. Askerlik yasasına göre her Afgan erkeği iki sene askerlik yapmak zorundadır ancak zenginler rüşvet ile askerlik görevinden kaçmakta yalnızca fakirler askerlik yapmaktadır. Düşük ücretler alan askerler ise ek işler yapmaktadır. Bazıları firar etmekte ancak komutanları ücretlerini toplamaya devam etmektedir. Ordu içinde Türk yanlısı reformcular ile Muhammed Nadir'in başını çektiği daha yavaş bir modernleşme isteyen gruplar arasında bir hizipleşme de mevcuttur. Bu nedenlerle Amanullah'ın reform programı güçlü bir ordudan yoksundur. Bunun için orduda yeni reformlar gerekmektedir. Mahmud Tarzi'nin belirttiği gibi Amanullah'ın yurtdışı gezisi sonrası reformlar için iki sene daha beklemesi ve Atatürk'ün önerdiği gibi orduyu güçlendirmesi durumunda farklı bir Afganistan ortaya çıkabilirdir.³⁷

Tablo 4: Gramsci'de Doğu ve Batı'nın farkları

	Doğu	Batı
Devlet	Hakim	Lider
Sivil toplum	İlkel ve peltemsi	Sıkı, karmaşık ve dayanıklı
Politika	Manevra savaşı	Mevzi Savaşı
Hız	Hareketlilik	Yıpratma

Kaynak: Benedetto Fontana, "Political Space and Hegemonic Power in Gramsci," *Journal of Power*, Cilt:3, Sayı: 3, 2010, s. 350.

Doğu'da devlet herşey olduğu için modern bir toplum yaratma görevi de devlete düşmüştür. Böylece Batı'da kültür ve ideoloji hegemon olmak için verilen savaşın sahasını oluştururken Doğu'da kültürel ve ideolojik ilişkileri düzenlemek için verilen mücadeleler devlet üzerinden yapılmıştır. Bu da politik mücadelelerin manevra savaşı üzerinden gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Gramsci'ye göre düşmana doğrudan bir saldırıyı betimleyen manevra savaşı Doğu'da siyasetin ana

³⁶ Amin Saikal, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, New York: I. B. Tauris, 2004, s. 78.

³⁷ Louis Dupree, *Afghanistan*, New Jersey: Princeton University Press, 1973, s. 452.

aracıdır. Afganistan’da Amanullah Han iktidarını bir ön siper gibi koruyacak bir sivil toplum olmadığından reform karşıtı güçlerin zor kullanımı ile devleti ele geçirmesi yeterli olmuştur. Sonuç olarak Amanullah Han Afganistan’da ne zor kullanabilmiş ne de rıza sağlayabilmiştir.

SONUÇ

Antonio Gramsci'yi bir modernleşme kuramcısı olarak ele alan bu çalışma Amanullah Han dönemi Afganistan'ına ışık tutmayı amaçlamıştır. Bunu yaparken Afganistan'ı dünyadan yalıtılmış bir örnek olarak görmemiş ve bütüncül bir yaklaşım sunmaya çalışmıştır. Amanullah Han'ın modernleşme siyaseti yerel düzeyde (Afganistan'daki kent-kır ayrımı), bölgesel düzeyde (Afganistan'ın bölgelere parçalanmış görünümü), ulusal düzeyde (bir burjuva sınıfının, öncü bir partinin ve güçlü bir ordunun yokluğu), kıtasal düzeyde (Afganistan'ın jeopolitik konumu) ve küresel düzeyde (Doğu'nun Batı karşısındaki tarihsel durumu ve 1920'li yılların politik-ekonomik konjonktürü) ele alınmıştır.

Tablo 5: *Amanullah'ın modernleşme siyasetinin incelendiği düzeyler*

Yerel düzey	Kent ve kır ayrılığı
Bölgesel düzey	Bölgelere bölünmüşlük
Ulusal düzey	Bir burjuva sınıfının, güçlü bir ordunun ve öncü bir partinin yokluğu
Kıtasal düzey	Afganistan'ın jeopolitik konumu
Küresel düzey	Avrupalı olmayan toplumların Avrupa karşısındaki tarihsel durumu ve 1920'li yılların politik-ekonomik konjonktürü

Aydınlanma ve burjuva sınıfının ortaya çıkışı ile birlikte dünya geri dönülmesi mümkün olmayan değişimlere tanık olmuştur. Fransız Devrimi ile somutlaşan bu süreç ulusal savaşlar ve yukarıdan müdahaleler ile devam etmiştir. Böylece pasif devrim değişimin kontrollü bir şekilde gerçekleştiği tarihsel bir yol haline gelmiştir. Burjuvanın Avrupa'da hegemonyasını kurduğu bu sürecin sonunda Avrupa da evrensel değer ve çıkarları temsil etmeye başlamıştır. Avrupa Avrupalı olmayanlar için bir toplumsal örgütlenme modeli haline gelirken pasif devrim de bir yeniden örgütlenme stratejisi olarak belirmiştir.

Amanullah Han dönemi modernleşme siyaseti bir pasif devrim örneği oluşturmaktadır. Amanullah Han bir burjuva sınıfının alması gereken rolü alarak Afganistan'da milliyetçi bir devrim gerçekleştirmeye çalışmıştır. Böylece yukarıdan aşağıya doğru gerçekleşen bir süreç ortaya çıkarak kitlelere ulaşamamıştır. Bunun

sonucunda da Amanullah Han modern Afgan ulusunu yaratmakta başarısız olmuştur. Bu süreç güçlü bir ordu ile öncü bir partinin yokluğunda gerçekleşmiştir. Amanullah Han kabilelerden oluşan bir toplumda ideolojik bir hegemonya kuramamış ve kabileler yerine devlete sadık vatandaşlar yaratamamıştır. Böylece toplumda ne zor ne de rıza sağlanabilmiştir. Oysaki Afganistan’da modernleşme süreci diğer birçok ülkedekine benzer bir şekilde başlamıştır. İlk olarak Amanullah Han bağımsızlık ve modernleşmeyi birbirlerinden ayrı olgular olarak görmemiştir. Bu nedenle Afgan Bağımsızlık Savaşı’nı takip eden süreçte hukuk, bürokrasi, ekonomi, eğitim, askeri ve toplumsal alanlarda reformlar yapmıştır. Ancak bu reformların etkileri büyük kentlerle sınırlı kalmıştır. Amanullah Han halkın gözünde popüler bir lider olamamış ve Afgan iç siyasetinde bir ittifaklar sistemi kurmakta da başarısız olmuştur. Bir anayasa oluşturulmuş ancak bir parti ve parlamento ortaya çıkmamıştır. Bunun sonucunda Afganistan’da bütün siyaset saltanat tarafından yutulmuştur. Mahmud Tarzi’nin de yönetimden ayrılması ile Amanullah Han iyice yalnızlaşmıştır. Afganistan’ın eşitsiz ve bileşik gelişimi de dönemin uluslararası konjonktürü tarafından şekillenmiştir. Öncelikle Afganistan Avrasya üzerindeki jeopolitik rekabetin bir parçası haline gelerek yeni düşünceler, kurumlar ve teknolojilerle tanışmıştır. Sonra ise Amanullah Han iktidarı 1920’li yılların ekonomik–politik konjonktüründen dolayı ihtiyacı olan ekonomik ve teknolojik desteği bulamamıştır. Amanullah’ın üstyapı içerisinde attığı reform adımları ise dini ve kabile liderlerini karşısında bulmuştur. Böylece Amanullah Han iktidarı zor kullanımı ile sona ermiştir.

Amanullah Han, Mahmud Tarzi ve Genç Afganlar politikalarında Türkiye’yi örnek almışlardır. Bununla birlikte Mustafa Kemal Atatürk’ün aksine Amanullah Han’ın öncü bir partisi, sadık bir ordusu ve bürokrasisi yoktur. Amanullah Han Atatürk gibi popüler bir lider de değildir. Türkiye yüzyıllar boyunca Avrupa kültürü ile iç içeyken Afganistan Batı’daki gelişmelerden yalıtılmış bir konumdadır. Türkiye’nin uzun bir modernleşme geçmişi bulunurken Afganistan’ın yoktur. Buna ek olarak Afganistan kabileler şeklinde örgütlenmiş mikro-toplumlardan oluşmaktadır.

Afganistan’ın 1919–1929 yılları arasındaki dönemi dünyada gerçekleşmiş pasif devrimler dizisinin bir örneğini oluşturmaktadır. Pasif devrim kuramı ekzojen olarak gelişen bir süreç önermektedir. Modern düşünce, değer, norm ve kurumlar

önce Avrupa'ya sonra da Avrupa tarafından Avrupalı olmayan toplumlara taşınmıştır. Böylece bu toplumlar da kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin bir parçası olmuşlardır. Bunun sonucunda ise Doğu'da bir burjuva sınıfı olmaksızın bir burjuva toplumunu kurma görevi devletin üstüne kalmıştır. Bu nedenle haklar uzun mücadelelerin sonucunda kazanılmamış devlet tarafından verilmiştir. Bu nedenle sosyal ve kültürel ilişkileri düzenlemek için verilen mücadeleler devlet üzerinden gerçekleşmiştir.

Afganistan'da Amanullah Han dönemi modernleşme siyasetini inceleyen bu çalışmada Antonio Gramsci'nin kuramlarından faydalanılmıştır. Gramsci'nin düşünce hayatı döneminin gelişmeleri ile şekillenmiştir. Avrupa'da modern ulusların ortaya çıkış süreçleri, yaşanan kriz ve savaşlara rağmen beklenen devrimin gerçekleşmemesi, faşizmin yükselişi, Fordizm ve Amerikanizm gibi konular Gramsci'nin sorunsallarını oluşturmuştur. Gramsci'nin analizlerinde çizdiği kuramsal çerçeve dünyada gerçekleşmiş modernleşme süreçlerini anlayabilmemiz için bize önemli kavramsal araçlar sunmaktadır. Bu iddia ile yola çıkan çalışma Avrupalı olmayan toplumların yaşadığı dönüşümlerin de Gramsci'nin kavramsal araçları ile açıklanabileceğini göstermeyi amaçlamıştır. Bunun için Gramsci'nin tarihselciliğinin yanında coğrafyacılığı da vurgulanmıştır. Gramsci'nin sorunsallarını düzeyler halinde ele aldığı gösterilmiştir. Pasif devrim kuramının Troçki'nin eşitsiz ve bileşik gelişim yasası ile uyumlu olduğu ve birlikte kullanıldığında bütüncül bir kuramsal çerçeve elde edildiği tartışılmıştır. Modernleşmenin pasif devrim kuramına göre endojen ya da ekzojen bir süreç olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Modernleşmeyi Gramscigil bir perspektitten ele alan bu tez ile daha ileri çalışmalara bir giriş olması amaçlanmıştır. Çalışmanın içermediği tartışmalar ve yeni vakalar ile literatüre daha ileri katkılarda bulunulacaktır.

KAYNAKÇA:

Adamec, Ludwig W., *Historical Dictionary of Afghanistan*, Maryland: Scarecrow Press, 2003.

Allinson, Jamie C. & Alexander Anievas, “The Uneven and Combined Development of the Meiji Restoration: A Passive Revolutionary Road to Capitalist Modernity,” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, s. 469 – 490, 2010.

Altun, Fahrettin, *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.

Barfield, Thomas, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, New Jersey: Princeton University Press, 2010.

Bhambra, Gurinder, “Modernity: History of the Concept,” *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* içinde, der. James Wright, s. 692 – 696, Oxford: Pergamon Press, 2015.

Bobbio, Norberto, “Gramsci and the Conception of Civil Society,” *Gramsci and Marxist Theory* içinde, der. Chantal Mouffe, s. 21 – 47, Londra: Routledge, 1979.

Beck, Ulrich, Anthony Giddens, & Scott Lash, *Reflexive Modernization: Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press, 1994.

Bruff, Ian, “Germany's Agenda 2010 Reforms: Passive Revolution at the Crossroads,” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, s. 409 – 428, 2010.

Clements, Frank A., *Conflict in Afghanistan: A Historical Encyclopedia*, California: ABC – CLIO, 2003.

Coutinho, Carlos, Nelson *Gramsci's Political Thought*, Leiden: Brill Academic Publishers, 2012.

Croce, Benedetto, *History of Europe in the Nineteenth Century*, çev. Henry Furst, New York: Harcourt, Brace and Company, 1933.

Davidson, Neil, “Scotland: Birthplace of Passive Revolution?” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, s. 343 -359, 2010.

Dupree, Louis, *Afghanistan*, New Jersey: Princeton University Press, 1973.

Eisenstadt, Shmuel, “Studies of Modernization and Sociological Theory,” *History and Theory*, Cilt 13, Sayı:3, s. 225 – 252, 1974.

Fontana, Benedetto, "Liberty and Domination: Civil Society in Gramsci," *Boundary 2*, Cilt: 33, Sayı: 2, s. 51 – 74, 2006.

Fontana, Benedetto, "Political Space and Hegemonic Power in Gramsci," *Journal of Power*, Cilt:3, Sayı: 3, s. 341 – 363, 2010.

Foucault, Michel "What is Enlightenment?" *The Foucault Reader* içinde, der. Paul Rabinow, s. 32 – 50, New York: Pantheon Books, 1984.

Gavrov, Sergei & Igor Klyukanov, "Modernization, Sociological Theories of," *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* içinde, der. James Wright, s. 707 – 713, Oxford: Pergamon Press, 2015.

Giddens, Anthony, *The Consequences of Modernity*, California: Stanford University Press, 1990.

Gramsci, Antonio, *Selections From the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, der. ve çev. Quintin Hoare & Geoffrey Nowell Smith, New York: International Publishers, 1971.

Gramsci, Antonio, *Selections from Political Writings 1910-1920*, der. Quintin Hoare, çev. John Mathews, London: Lawrence & Wishart, 1987.

Gramsci, Antonio, *Prison Notebooks: Volume 2*, der. ve çev. Joseph Buttgieg, New York: Colombia University Press, 1996.

Gray, Kevin, "Labour and the State in China's Passive Revolution," *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, s. 449 – 467, 2010.

Gregorian, Vartan, "Mahmud Tarzi and Saraj-ol-Akhbar Ideology of Nationalism and Modernization in Afghanistan," *The Middle East Journal*, Cilt: 21, Sayı: 3, s. 345 – 368, 1967.

Gregorian, Vartan, *The Emergence of Modern Afghanistan: Politics of Reform and Modernization, 1880 – 1946*, California: Stanford University Press, 1969.

Habermas, Jürgen, *The Philosophical Discourse of Modernity*, Cambridge: Polity Press, 1990.

Hesketh, Chris, "From Passive Revolution to Silent Revolution: Class Forces and the Production of State, Space and Scale in Modern Mexico," *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, s. 383 – 407, 2010.

İslamoğlu, Huricihan, “Civil Society, History and Concept of,” *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* içinde, der. James Wright, s. 707 – 712, Oxford: Pergamon Press, 2015.

Jessop, Bob, “Gramsci as a Spatial Theorist,” *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Cilt: 8, Sayı: 4, s. 421 – 437, 2006.

Jones, Steven, *Antonio Gramsci*, Londra: Routledge, 2006.

Kant, Immanuel, “An Answer to the Question: What is Enlightenment?” *Practical Philosophy* içinde, der. Mary Gregor, s. 17 – 22, New York: Cambridge University Press, 1999.

Kipfer, Stefan, “City, Country, Hegemony: Antonio Gramsci’s Spatial Historicism,” *Gramsci Space, Nature, Politics* içinde, der. Michael Ekers, Gillian Hart, Stefan Kipfer, Alex Loftus, s. 83 – 103, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2012.

Klein, Ansgar, “Civil Society Theory: Hegel,” *International Encyclopedia of Civil Society* içinde, der. Helmut K. Anheier, Stefan Toepler, s. 416 – 421, New York: Springer-Verlag, 2010.

Marx, Karl, “Preface to A Contribution to the Critique of Political Economy,” *Early Writings* içinde, çev. Rodney Livingstone ve Gregor Benton, s. 424 – 428, Harmondsworth: Penguin, 1973.

McKay, Ian G., “The Canadian Passive Revolution, 1840-1950,” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, s. 361 – 381, 2010.

Morton, Adam David, “Structural Change and Neoliberalism in Mexico: 'Passive Revolution' in the Global Political Economy,” *Third World Quarterly*, Cilt: 24, Sayı: 4, s. 631 – 653, 2003.

Morton, Adam David, “Disputing the Geopolitics of the States System and Global Capitalism,” *Cambridge Review of International Affairs*, Cilt: 20, Sayı: 4, s. 599 – 617, 2007.

Morton, Adam David, “Waiting for Gramsci State Formation, Passive Revolution and the International,” *Millennium*, Cilt: 35, Sayı: 3, s. 597 – 621, 2007.

Morton, Adam David, “The Continuum of Passive Revolution,” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, s. 315 – 342, 2010.

Morton, Adam David, “Traveling with Gramsci: The Spatiality of Passive Revolution,” *Gramsci Space, Nature, Politics* içinde, der. Michael Ekers, Gillian Hart, Stefan Kipfer, Alex Loftus, s. 47 – 64, West Sussex: Wiley-Blackwell, 2012.

Nolte, Paul, “Modernization and Modernity in History,” *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* içinde, der. James Wright, s. 700 – 706, Oxford: Pergamon Press, 2015.

Lee, Jonathan L., *Afghanistan: A History from 1260 to the Present*, Londra: Reaktion Books, 2018.

Olesen, Asta, *Islam and Politics in Afghanistan*, Curzon: Routledge, 1995.

Özmen, Süleyman, *Afgan Aydınlanmasının Mimarı: Serdar Mahmud Tarzi Han ve Anıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.

Ransome, Paul, *Antonio Gramsci: Yeni Bir Giriş*, çev. Ali İhsan Başgöl, Ankara: Dipnot, 2010.

Rasanayagam, Angelo, *Afghanistan A Modern History*, London: I. B. Tauris, 2003.

Saikal, Amin, *Modern Afghanistan: A History of Struggle and Survival*, New York: I. B. Tauris, 2004.

Schwarzmantel, John, *The Routledge Guidebook to Gramsci's Prison Notebooks*, Londra: Routledge, 2015.

Simon, Rick, “Passive Revolution, Perestroika, and the Emergence of the New Russia,” *Capital & Class*, Cilt: 34, Sayı: 3, s. 429 – 448, 2010.

Shaista Wahab & Barry Youngerman, *A Brief History Of Afghanistan*, New York: Infobase Publishing, 2007.

Tarzi, Ömer, *İki Kral Bir Lider*, İstanbul: Paloma, 2014.

Trotsky, Leon, *History of the Russian Revolution*, çev. Max Eastman, Chicago: Haymarket, 2008.

University of Texas Libraries, (Çevrimiçi),

http://legacy.lib.utexas.edu/maps/middle_east_and_asia/afghanistan_ethno72.jpg, 21

Temmuz 2020.

MÜLAKATLAR:

Tarzi, Ömer, 8, Ekim, 2019, İstanbul.

